

Tijd-Schrift

HEEMKUNDE EN LOKAAL-ERFGOEDPRAKTIJK
IN VLAANDEREN

100 jaar Grote Oorlog: een erfgoedverhaal

viermaandelijks tijdschrift » jaargang 3, nr. 2 | augustus 2013

Tijd-Schrift

COLOFON

Tijd-Schrift | Heemkunde en
lokaal-erfgoedpraktijk in Vlaanderen
Jaargang 3, nr. 2 | 2013
www.tijd-schrift.be
info@tijd-schrift.be
T +32 15 20 51 74

HOOFDREDACTIE

Jan De Meester

REDACTIERAAD

Roel Daenen, Paul Degraeve,
Heidi Deneweth, Fons Dierickx,
Ferdi Geerts, Nele Provoost,
Bram Vannieuwenhuyze,
Machteld Venken, Christophe
Verbruggen, Tjil Vereenoooghe,
Tom Verschaffel, Nico Wouters.

VERANTWOORDELIJKE UITGEVER

Fons Dierickx,
p.a. Zoutwerf 5, 2800 Mechelen

LAY-OUT & DRUK

Drukkerij Leën, Hasselt.

ABONNEMENTEN

Tijd-Schrift verschijnt driemaal per jaar.
Een jaarabonnement kost € 25.
Voor buitenlandse abonnementen
wordt dit bedrag verhoogd met de
verzendingkosten. Losse nummers
kosten € 10 (+ verzendingkosten).
Rekeningnummer Heemkunde
Vlaanderen: IBAN: BE79 0682 2185
9033. BIC: GKCCBEBB.

© Heemkunde Vlaanderen vzw

Afbeelding cover:

ISSN 2034-6263

INHOUD

100 jaar Grote Oorlog: een erfgoedverhaal
JAN DE MEESTER	4
De angel in het gewone
Ontdekkingstochten door het dagelijks leven
in bezet België (1914–1919)
GISELLE NATH	6
'100 jaar Groote Oorlog' in de praktijk:
Dendermonde en de Martelaarsteden
Ten Oorlog
JOACHIM SPYNS	20
De duivelsdraad aan de Belgisch-Nederlandse
grens tijdens de Eerste Wereldoorlog
<i>'Nach Holland war Tor und Tür geöffnet.'</i>
EM. PROF. DR. A. VANNESTE	32
De Eerste Wereldoorlog onder de teelaarde
YANNICK VAN HOLLEBEEKE	50
De medische hulpverlening achter het front
tijdens de Eerste Wereldoorlog
Het verhaal van de Rode Kruishospitalen L'Océan
in De Panne en Vinkem
LUC DE MUNCK	62

100 jaar Grote Oorlog: een erfgoedverhaal

Een goede honderd jaar geleden, op 28 juli 1914, werd bijna heel Europa ondergedompeld in een allesverwoestende oorlog die pas vier jaar later, op 11 november 1918, beëindigd werd. Op allerlei fronten – in Europa, maar ook in Afrika, het Midden-Oosten en Azië – werd een strijd gevoerd die miljoenen slachtoffers heeft geëist, zowel onder militairen als onder de burgerbevolking. Ook België ontsnapte niet aan het oorlogsgeweld. De on- en waanzinnige loopgravenstrijd, waarbij vaak duizenden jonge militairen sneuvelden voor enkele meters grond, is genoegzaam bekend uit de geschiedenisboeken. Maar ook de rest van België was het slachtoffer van de Grote Oorlog. Een groot deel van de burgerbevolking kwam weliswaar niet in rechtstreeks contact met de krijgsverrichtingen, maar heeft de ongemakken van de oorlog toch aan den lijve ondervonden. De Eerste Wereldoorlog was immers ook een bezettingsoorlog, zoals duidelijk zal blijken uit enkele artikels die in dit themanummer zijn opgenomen.

In de loop van 2014–2018 zullen op vele plaatsen in Vlaanderen tal van activiteiten plaatsvinden die de Grote Oorlog of gebeurtenissen uit de Eerste Wereldoorlog zullen herdenken. Ongetwijfeld zijn in vele gemeenten en steden al projecten opgestart om de impact van de oorlog in beeld te brengen en zijn plaatselijke besturen, heemkundige kringen en erfgoedverenigingen momenteel druk bezig met het plannen van projecten en met de verzameling van gegevens die deze projecten een historische of erfgoedkundige meerwaarde kunnen geven. Velen zullen zich al het hoofd gebroken hebben over de vraag hoe de oorlogs- en bezettingsgeschiedenis vertaald kan worden naar projecten voor een groot publiek.

Tijd-Schrift wil met dit themanummer duidelijk maken dat er voldoende ruimte is voor initiatieven die de plaatselijke oorlogs- en bezettingsgeschiedenis een plaats kunnen geven in de lokale erfgoedpraktijk maar tegelijk ook de kritische toets kunnen doorstaan. We hebben hierbij aandacht zowel voor de bronnen als voor de verhalen achter deze bronnen. Er worden enkele relevante invalshoeken aangeleverd om het dagelijks leven in 1914–1918 te bevragen, maar er worden ook enkele valkuilen aangeduid waarvoor de lokale onderzoeker zich moet hoeden. In het inleidend artikel wijst Giselle Nath, medeauteur van de *Inspiratiegids 14–18*,¹ lokale onderzoekers en erfgoedwerkers op het feit dat heemkundigen en lokale erfgoedwerkers vaak wel over goede bronnen beschikken om de oorlogs- en bezettingsgeschiedenis van een dorp of stad in beeld te brengen, maar dat er toch wel wat addertjes onder het gras zitten. Ze leert lokale onderzoekers en erfgoedwerkers hoe ze een overzichtelijk én historisch verantwoord verhaal uit de vele oorlogsgebeurtenissen kunnen puren. Ze legt de nadruk op de stekeligheid van het dagelijks leven in een bezet land, waarbij sociale ongelijkheid en sociale controle twee centrale elementen vormen.

Vervolgens toont Joachim Spyns de lezer hoe een stad als Dendermonde de initiatieven rond de herdenking van de Eerste Wereldoorlog opbouwt rond het concept 'Martelaarstad'. Dendermonde bundelt hierbij de krachten met andere steden in Vlaanderen en Wallonië en bewijst daardoor dat de oorlogsherdenkingen het lokale kunnen overstijgen.

1 G. Nath en M. Van Alstein, *14–18 van dichtbij. Inspiratiegids voor lokale projecten over de Grote Oorlog* (Leuven-Den Haag 2012).

Naast een beschrijving van projecten die in de loop van 2014–2018 zullen uitgewerkt worden in Dendermonde, schuilt de meerwaarde van het artikel in het feit dat de auteur ons bewust maakt van het belang van de meerstemmigheid. Om 100 jaar na de feiten niet te vervallen in een 'wij-zij' verhaal, is het immers cruciaal om verschillende stemmen aan het woord te laten. Het verhaal van de martelaarssteden is dus zeker geen zwart-wit verhaal. De auteur raadt lokale besturen en organisaties daarom ook aan om verschillende interpretaties van het (oorlogs)verleden aan bod te laten komen in de erfgoedprojecten die naar aanleiding van de Eerste Wereldoorlog worden opgezet.

Alex Vanneste belicht in zijn artikel een aspect van de Duitse bezetting tijdens de Eerste Wereldoorlog dat een grote impact heeft gehad op het dagelijks leven van dorpen aan de Belgisch-Nederlandse grens. Aangezien Nederland niet rechtstreeks betrokken was bij de Eerste Wereldoorlog, ging het hier om de enige Belgische grens met een niet oorlogvoerend land. In zijn artikel focust Vanneste op de elektrische draadversperring, door de auteur de 'duiveldraad' genoemd. Aan de hand van voorbeelden wordt aangetoond welke impact de draad had op het dagelijkse leven in de grensdorpen en op welke manier de draad de vindrijkheid van de bewoners aanscherpte. Lokale onderzoekers en besturen die van plan zijn om een deel van de 'dodendraad' in de nabije toekomst te reconstrueren, krijgen van de auteur nuttige tips mee, maar ook de waarschuwing dat de reconstructie van sporen uit het verleden niet vrijblijvend is.

De Eerste Wereldoorlog heeft niet alleen veel zichtbare littekens nagelaten in Vlaanderen, maar ook veel onzichtbare. Eén van de vele taken van archeologen is om dit verborgen erfgoed in beeld en kaart te brengen. Archeoloog Yannick Van Hollebeke, die zijn masterproef wijdde aan het oorlogserfgoed in West-Vlaanderen, concentreert zich in zijn bijdrage dan ook op het uitgebreid archeologisch archief als erfenis van de totale oorlog. Aanvankelijk waren het vooral amateurarcheologen die belangstelling hadden voor het ondergrondse oorlogserfgoed, maar het laatste decennium is het aantal archeologische studies uitgevoerd door professionele archeologische instanties sterk toegenomen. Van Hollebeke toont ons dat professionele archeologen en amateurarcheologen elkaar nuttige tips en bronnen kunnen aanleveren.

Een groot deel van de burgerbevolking kwam weliswaar niet in rechtstreeks contact met de krijgsverrichtingen, maar heeft de ongemakken van de oorlog toch aan den lijve ondervonden

Als laatste mag Luc De Munck het – voor velen onbekende – verhaal vertellen van de Rode Kruishospitalen *l'Océan* in De Panne en Vinkem. Aan de hand van een doorgedreven bronnenstudie heeft de auteur de ontstaansgeschiedenis van deze hospitalen kunnen reconstrueren. Zowel de werking van de hospitalen als de aard en omvang van het personeel en de patiënten, komen uitgebreid aan bod. De hospitalen hebben volgens de auteur een belangrijke rol gespeeld in de ontwikkeling van de medische wetenschap en het bronnenmateriaal dat Luc De Munck verzameld heeft, kan lokale onderzoekers in de loop van de volgende jaren op weg zetten om een deel van het leven van dorps- en stadsgenoten die in een van de hospitalen verzorgd werden te reconstrueren.

De redactie van *Tijd-Schrift* hoopt met dit themanummer inspiratie te leveren aan heemkundigen, lokale erfgoedwerkers en plaatselijke besturen in het kader van de 'herdenking Groote Oorlog 2014–2018'. De auteurs die een bijdrage hebben geleverd voor dit themanummer hebben de lezers in ieder geval voldoende stof gegeven om zelf aan de slag te gaan.

Namens de redactieraad,
Jan De Meester

Graf van een islamitische soldaat in Passendale

Het project 100 jaar Grote Oorlog van de Vlaamse overheid gaf vooralsnog minder aandacht aan de oorlogservaringen van Belgische burgers dan aan het militaire aspect van de oorlog. Maar ook hier is het verleden gelaagd. Foto van Ben Sutherland.

De engel in het gewone

Ontdekkingstochten door het dagelijks leven in bezet België (1914–1919)

Giselle Nath

Vanaf 2014 zal de Eerste Wereldoorlog volop in de belangstelling staan. Lokale verhalen uit het bezette land kunnen daarin een sleutelrol spelen. Ten eerste toont een dorps- of stadsgeschiedenis de oorlog op haar rauwst. Dat soldaten elkaar te lijf gingen is immers goed bekend, maar dat het er ook tussen landgenoten bovenarms op kon zitten, is misschien minder vanzelfsprekend. Ten tweede beschikken heemkundigen over unieke, potentieel erg rijke bronnen. Zo'n lokale bron kan het grote oorlogsverhaal op een frisse manier terug onder de aandacht brengen. De meest populaire thema's om dat te doen, zijn 'het dagelijks leven in oorlogstijd', en 'de oorlogsbeleving van de kleine man'.

Maar dan is het werk nog maar begonnen. Is die succesformule wel altijd een succes, of zitten er toch een paar addertjes onder het gras? Hoe haal je een spannend én historisch verantwoord verhaal uit de vele oorlogsgebeurtenissen? Dit artikel beklemtoont de stekeligheid van het dagelijks leven in het bezette land. Want hoewel oorlogsverslaggeving zich niet leent tot romantiek, waren tot een aantal jaren geleden sommige scripties en artikels over de bezetting nog erg onkritisch of zuiver beschrijvend. Ik betoog verder dat sociale ongelijkheid en sociale controle twee centrale elementen zijn in dat dagelijks leven. Ten slotte ga ik wat dieper in op de recente publicatie *14–18 van dichtbij. Inspiratiegids voor lokale projecten over de Grote Oorlog*. De thema's die daarin aan bod komen, bieden heemkundigen alle ruimte om iets te vertellen over ongelijkheid en sociale controle tijdens de bezetting. Daarnaast geeft het boek toelichting bij de geijkte methodes om een wetenschappelijk verantwoord onderzoek uit te voeren, inclusief voorbeelden uit de praktijk. Een van de uitgangspunten van de gids is ten slotte dat heemkundig onderzoek aantrekkelijk is voor een breed publiek. Daarom werden een aantal tips en voorbeelden van publiekswerking besproken. Hoewel de gids toegespitst was op de Eerste Wereldoorlog, kan hij interessant zijn voor iedereen die bezig is met de synergie tussen geschiedenis en lokale culturele evenementen.

Het is niet de bedoeling de boodschap en suggesties uit het boek in dit artikel uitgebreid in herhaling te brengen: daarvoor was er naast het boek ook een reeks workshops in de vijf Vlaamse provincies, in samenwerking met Heemkunde Vlaanderen. Als er al een magisch recept bestaat, dan gaat het vooral om een voortdurende openheid van geest en een flinke portie kritische zin. Niet alleen ten opzichte van de bronnen, maar om te beginnen ook voor jezelf als onderzoeker. De eerste stap is dus het loslaten van die kritische zin op de notie van 'het dagelijks leven'.

Het alledaagse: een kind van hedendaagse bekommernissen

De tijd dat het alledaagse synoniem stond voor onbelangrijk of 'gemeen' ligt ver achter ons. De eerste naoorlogse analyses maakten weinig woorden vuil aan de 'kleine' bekommernissen van het dagelijks leven. De aandacht ging hoofdzakelijk naar het optreden van koning en leger, naar politici en beleid. Uit een recente opiniepeiling van FARO, het Vlaams steunpunt voor cultureel erfgoed, blijkt echter dat die thema's vandaag nog op weinig belangstelling kunnen rekenen. De historische interesse van de Vlaming gaat vooral uit naar hoe men in vervlogen tijden at, werkte en zich ontspande.¹

Er is dus duidelijk iets veranderd in onze omgang met het verleden. Maar zou het kunnen dat de manier waarop wij het verleden bekijken, gekoppeld is aan hedendaagse trends? Historici zoals François Hartog en Pierre Nora denken alvast van wel. In de negentiende eeuw was de functie van het verleden duidelijker. Geschiedenis diende de natievorming te bevorderen en het geloof in maatschappelijke vooruitgang te bevestigen. Niet alleen werd het verleden bevolkt door heroïsche figuren, het had ook een logische, rechtlijnige samenhang. Zo werden de zogenaamde Oude Belgen in vulgariserende boekjes reeds opgedeeld in een noordelijke en zuidelijke groep, als een voorafspiegeling van de tweedeling tussen Vlamingen en Walen. Bovendien werd het verleden de speeltuin van één bepaalde groep deskundigen, namelijk academisch gevormde historici. Het voorbeeld van de Oude Belgen toont al dat die 'professionals' zich ook konden bezondigen aan anachronistische lezingen. Toch is die professionalisering belangrijk, omdat daardoor andere maatschappelijke groepen 'hun' verleden voor een stuk als een bijkomstigheid konden gaan beschouwen. Het verleden werd het stoffige reservaat van erudiete heren in kostuum.

In onze eigen tijd is er veel veranderd. Het vooruitgangsgeloof taant en de snelle politieke en sociale veranderingen zorgen voor onzekerheid. Het verleden is dan ook niet langer ballast, maar een belangrijke schakel naar het heden toe. Het gaat om een bepaalde vorm van het verleden, namelijk dat wat intiem, tastbaar en herkenbaar is. Dat verleden dient als een troost in moeilijke, complexe tijden.² Bovendien wordt het steeds meer gedomineerd door nostalgie, emotie of herinneringen. Retro is hip, beleving scoort. De keerzijde is wel dat het uitgebreide geschiedenisboek, met oorzaken, gevolgen en data, niet meer zo goed scoort.

Toch is nostalgie niet altijd gepast. Nostalgie en herinnering laten weinig ruimte voor uiteenlopende interpretaties en roepen vooral minder vragen op. Een voorbeeld verduidelijkt veel. De herdenking van de soldaten uit het eigen dorp is een populair genre. Men zoekt alle namen op, traceert hun parcours aan het front, en/of vertrekt van het oorlogsmonument op de markt. Daarbij gaat het eigenlijk niet om het weten stricto sensu, maar om het verzamelen – lees: vasthouden – van iets dierbaars. Dit zijn duidelijke vormen van herinnering, bovendien gekleurd door een zekere nostalgie. Er zijn schijnbaar geen verdere kanttekeningen te maken bij deze groep jonge mannen – 'onze' jongens – die voor het vaderland vochten.

1 A. Vander Stichele, 'Vlamingen en het verleden. Een bevolkingsonderzoek naar erfgoedbeleving in Vlaanderen', *Faro. Tijdschrift over cultureel erfgoed*, 4 (2011) 18.

2 Zie F. Hartog, *Régimes d'historicité. Présentisme et expériences du temps* (Parijs 2002) en W. Frijhoff, *De mist van de geschiedenis. Over herinneren, vergeten en het historisch geheugen van de samenleving* (Nijmegen 2011).

Nostalgie en herinnering laten
weinig ruimte voor uiteenlopende
interpretaties en roepen vooral
minder vragen op

Een kalender uit 1923 ten voordele van de oorlogsinvaliden. Terwijl andere oud-strijders vooral op papier en na jaren wachten genoegdoening kregen voor hun eisen, toonde de Belgische maatschappij zich gul voor de oorlogsinvaliden.³ Universiteitsbibliotheek Gent.

Maar de erfgoedpraktijk kan ook andere richtingen uitgaan. Hoewel sommige soldaten meer eer en prestige te beurt vielen dan ooit, hadden anderen moeite om zich opnieuw te integreren in het dorp. Sommige veteranen vonden niet direct werk, waren verminkt of getraumatiseerd. Paradoxaal genoeg konden de lokale helden daarom soms permanent gemarginaliseerd worden. Ten tweede participeerden Belgische soldaten tijdens de bevrijding vaak in allerlei charivari's ter bestraffing van 'incivieke' medeburgers. Mensen werden daarbij uit hun huizen gesleurd en publiekelijk vernederd. Dit zijn werkelijkheden die we minder graag associëren met de heroïsche foto's en de eerbewijzen. Het zijn ook werkelijkheden die slechts na enig archiefwerk en inspanning blootgelegd kunnen worden... bij uitstek door heemkundigen. En zulke werkelijkheden leren ons heel wat over de betekenis van oorlog en bezetting.

Ten slotte kan herinnering iets gemakkelijker ingespannen worden voor politieke karretjes dan nuchtere analyse. Zo kloeg Gaston Durnez in een recent artikel de toeristenkermis rond de Eerste Wereldoorlog aan, om in het vervolg van zijn artikel de strijd van de Vlaamse frontbeweging in een francofoon Belgisch leger naar voren te schuiven als alternatieve 'herinneringsplaats'.⁴ Dat is een legitieme keuze, maar wel één die het verleden herinterpreteert vanuit meer hedendaagse ontwikkelingen. Voor de modale Nederlandstalige frontsoldaat was de strijd voor het Belgische vaderland ('thuis') veel belangrijker dan de frontbeweging. De Vlaamsgezinde clerici in het Belgische leger wilden de Vlaamse volksaard vooral beschermen tegen onzedelijkheid en multiculturele uitwisseling – iets wat niet altijd op veel bijval onder de soldaten zelf kon rekenen. Ten slotte waren heel wat veteranen na de oorlog zeer Belgischgezind. Het is dus niet simpel om het verhaal van de Eerste Wereldoorlog te vertellen in termen van Vlaamse emancipatie.

Dit voorbeeld verduidelijkt ook als geen ander hoe hedendaagse bekommernissen het verleden kleuren. Dat er vandaag zoiets als Vlaanderen bestaat was

3 S. De Bock, *Erkenning voor 'onze helden van den IJzer'? De oud-strijders van de Eerste Wereldoorlog en de Belgische maatschappij*. Onuitgegeven masterproef Universiteit Gent (Gent 2009) 160

4 G. Durnez, 'Geen Vlaamse kermis!' *Gezinskrant De Bond*, 3 mei 2013.

tijdens de Eerste Wereldoorlog zeker geen voorspelbare uitkomst, want tussen Limburgers, Antwerpenaren en Oost- en West-Vlamingen was de (taal)kloof soms erg diep. Wie in zijn analyse vertrekt van Vlaanderen als bestaande categorie zal het alledaagse leven van frontsoldaten begrijpen in termen van communautaire spanningen. Wie dat niet doet, zal opmerken dat het soldatenleven ook bestond uit heimwee, symboliek of opstandigheid.⁵ Natuurlijk heeft onderzoek naar lokale soldaten nog waarde. Maar het leven van een bepaalde soldaat is ruimer dan de datum van zijn vuurdoop. Men zou kunnen onderzoeken welk werk deze jongens hadden. Misschien waren de gesneuvelden (of de veteranen) een representatieve weerspiegeling van de bevolking. Maar misschien was dat niet het geval, en vonden arbeiders sneller hun weg naar het leger dan boerenzonen. Heemkundig en genealogisch onderzoek kan op die vragen een antwoord geven. Ook lokale veteranenverenigingen zijn interessant: mogelijk kan hier een verhaal over conflict, bestuurlijke splitsingen en naoorlogse betogingen gereconstrueerd worden.

De problemen van het alledaagse

Zoals heemkundigen heel goed weten, is het dagelijks leven een oneindig ruim concept. Het omvat dialectwoorden, humor, oude recepten, de huisapotheek, vinkenieren en duivenmelkerij, het gebruik van paard en kar, de eerste auto's in de gemeente, het boekenbezit, reclame, geitenkweek, huisinrichting, het aantal winkels in de dorpsstraat anno 1913, het maken van snoep en kant. Maar ook minder rooskleurige zaken vallen eronder, zoals alcoholisme, ruzies op de werkvloer, roddelen over de buurvrouw, stakingen, censuur op soldatenbrieven, bikkelharte concurrentie tussen de twee bakkers van het dorp, schulden moeten maken, een kind hebben dat wegens 'onhandelbaar' gedrag voor de jeugdrechter komt. De 'werkelijkheid' die we beschrijven is dus slechts een selectie. Een selectie die soms meer stroop dan angels bevat. Dat omstaanders wel eens de neiging hadden om de oorlogsrealiteit door een roze bril te bekijken, ontging ook de Amerikaanse luitenant Howard Vincent O'Brien niet. Hij vocht aan het Westelijke front en schreef jaren later: *Christ! So they want anecdotes, amusing or pathetic incidents, descriptions of daily life – if I told them what daily life really is, they'd pass out.*⁶

De dagelijkse realiteit is niet alleen te uitgebreid om te beschrijven, ze wordt ook sterk gekleurd door het perspectief van de waarnemer. We kunnen geen feiten beschrijven zonder standpunten in te nemen. Opnieuw een voorbeeld, maar dit keer uit die andere wereldoorlog. Stel je voor dat je de Tweede Wereldoorlog moet uitleggen aan een groep marsmanneltjes. Je voelt niets voor een saaie kroniek en je wil je concentreren op de ervaring van de tijdgenoot. Hoe beleefden 'gewone mensen' de oorlog? Alf Lüdtkke, een van de belangrijkste historici die onderzoek doen naar het dagelijks leven, merkte terecht op dat ook SS'ers 'gewone' mensen waren.⁷ De tweedeling tussen gewone mensen (diegenen wier amusante belevenissen ons interesseren) en zogenaamd 'slechte' mensen (diegenen die achter hun dagdagelijkse façade in staat zijn tot gruweldaden) is erg artificieel. Ook SS-families hebben een bepaalde herinnering aan 'hun' oorlogsperiode. En het dagelijks leven? In het tijdperk van Hitler konden veel Duitsers zich voor het eerst een radio en een vakantie permitteren.⁸ Maar er is natuurlijk niemand die de aangename consumentenervaringen van SS-families gelijk zou stellen met een evenwichtig relaas van de Tweede Wereldoorlog. De tijdgenoten hadden geen eenstemmige visie op hetgeen ze doormaakten. Het komt erop aan hun getuigenissen te nuanceren, eerder dan te reproduceren.

Dagboeken uit de Eerste Wereldoorlog blijven een populaire bron, maar opnieuw moeten lokale onderzoekers de vraag stellen naar representativiteit.

5 Zie bijvoorbeeld T. Simoens, *Het gezag onder vuur. Over de conflicten tussen soldaten en hun oversten tijdens de Eerste Wereldoorlog* (s.l., 2004) en B. Benvindo, *Des hommes en guerre. Les soldats belges entre ténacité et désillusion, 1914–1918* (Bruxelles, 2005) (Studies over de Eerste Wereldoorlog/Études sur la Première Guerre mondiale).

6 Zoals geciteerd bij G. Nath en M. Van Alstein, *14–18 van dichtbij. Inspiratiegids voor lokale projecten over de Grote Oorlog* (Leuven 2012) 11. 'Ze willen dus anecdotes, amusante of pathetische verhalen, een beschrijving van het dagelijks leven? God, als ze eens wisten hoe het dagelijks leven echt was, dan zouden ze flauwvallen.'

7 A. Lüdtkke, 'Introduction: what is the history of everyday life and who are its practitioners?', in: A. Lüdtkke (ed.), *The history of everyday life. Reconstructing historical experiences and ways of Life* (Princeton 1989) 4–5.

8 Zie bijvoorbeeld A. Götz, *Hitlers beneficiaries: plunder, racial war and the Nazi welfare state* (New York 2008) en S. Baranowski *Strength through joy: consumerism and mass tourism in the Third Reich* (New York 2004).

Zo was Eduard Cortvrindt, die een dagboek naliet over Denderleeuw, een welvarende boer met veel aanzien binnen de gemeente. Ook Louis Lindemans, die in Opwijk een oorlogsdagboek bijhield, had een indrukwekkend CV: voorzitter van de kerkfabriek, gemeenteraadslid, sinds november 1914 voorzitter van het Steun- en Voedingscomité te Opwijk en lid van het kantonnale Comité te Asse, lid van het Bureau van Weldadigheid, lid van de Provincieraad van Brabant, voorzitter van het Sint-Vincentiusgenootschap Opwijk, voorzitter van de maatschappij van onderlinge bijstand Sint-Paulusgilde, ondervoorzitter van de Katholieke Volksbond van Opwijk, en afkomstig uit een familie die al 200 jaar pensionaatsbestuurders leverde.⁹ Louis Lindemans was kortom een erg machtig man. De schaal van de vergelijking is misschien niet helemaal juist, maar wij gebruiken het dagboek van Barack Obama ook niet om het leven van de gewone Amerikaan in de eenentwintigste eeuw te begrijpen. Er bestaan wel een paar gepubliceerde dagboeken en memoires van (mannelijke) arbeiders, maar daar houdt het ook op.¹⁰ Dagboeken kunnen misschien iets vertellen over het leven van het gewone volk, maar ze getuigen even vaak van klassegebonden vooroordelen (bijvoorbeeld wanneer de auteurs verontwaardigd uitweiden over de schijnbare luxe waarin de vroegere armen in oorlogstijd leefden). Wanneer we dagboeken aanvullen met gemeentelijk archief, zoals notulen van vergaderingen of dossiers over ordehandhaving, kunnen we de machtsuitoefening van de dagboekschrijver nog beter in kaart brengen. Want prominente dagboekschrijvers konden bijvoorbeeld zetelen in het lokale voedselcomité en vanuit die positie politieke conflicten uitvechten.

9 W. De Metsenaere, *Denderleeuw tijdens de Eerste Wereldoorlog: naar het dagboek van Eduard Cortvrindt* (Erpe 1999), en *Het oorlogsdagboek van Louis Lindemans*, uitgegeven door de Heemkundige kring van Opwijk, <http://homdad.com/HOM-alg/wo-1/voorlopig/pdf-12Dagboek%20Louis%20Lindemans.pdf> (geconsulteerd 5 januari 2013).

10 Zie bijvoorbeeld J. Volckaert, *En dat alles voor een paar tirannen. Herinneringen van een socialistische arbeider* (Leuven, 1983) en R. Mayeur (ed.), *Spioneren voor het vaderland: de memoires van Evarist De Geyter, 1914–1918* (Kortrijk 2011).

De tweedeling tussen gewone mensen (diegenen wier amusante belevenissen ons interesseren) en zogenaamd 'slechte' mensen (diegenen die achter hun dagdagelijkse façade in staat zijn tot gruweldaden) is erg artificieel

Allemaal kleine mensen, allemaal slachtoffers?

Dat brengt ons naadloos bij het volgende probleem: wie is nu eigenlijk die kleine man? Instinctief voelen de meeste mensen wel aan dat het hier gaat om de tegenpool van grote politici, de *haute finance* of de gedecoreerde generaal. Het gaat om de spreekwoordelijke 99 procent. Maar heeft die groep wel een gemeenschappelijk verhaal? En waarom spreken we meestal over een man?

In bezet België leefden heel uiteenlopende sociale groepen samen, en dat liep niet altijd van een leien dakje. Arbeiders, burgerij en middenklasse hielden elkaar angstvallig in de gaten. Boeren en stedelingen leefden in andere werelden. Tussen naburige dorpen of gehuchten hing soms een vijandige sfeer: zo keerden die van Zaffelare zich tegen die van Zeveneken.¹¹ Klerikaal of antiklerikaal, man of vrouw, kleine commerciant of industriële gigant... deze groepen kenden soms tegenstrijdige belangen en daarom ook onderlinge conflicten. De oorlog

11 I. Van Driessche, *Ons dorp is het schoonste en wij zijn de beste. Dorpen: inspiratiebronnen voor een veranderende volkscultuur in Vlaanderen* (Zeveneken 2007) 106–120 en 257.

zou die tegenstellingen alleen maar aanscherpen. Soms met verrassende gevolgen voor het dagelijks leven. Zo kon een ingekwartierde Duitse officier een nauwere band krijgen met zijn Belgische gastheer van de gegoede stand dan met zijn eigen soldaten. Want zij deelden de scholing en gedragsopvattingen, die gewone soldaten – meestal boerenjongens en arbeiders – niet kenden.¹² Kortom, een gelaagd portret van eigen regio, dorp of stad is belangrijker dan de zoektocht naar de kleine man. Onderzoek over één figuur uit de lokale middenstand tijdens de oorlog zou anno 2013 nog steeds baanbrekend zijn.

12 S. Streuvels, *In oorlogstijd. Het volledige dagboek van de Eerste Wereldoorlog* (Brugge 1979) 264.

Het contrast tussen kleine mensen en grote oorlogen is een mooie stijlfiguur. Maar het suggereert vaak een slachtofferperspectief: hongerige burgers, soldaten die dienden als kanonnenvlees, een oorlog die compleet zinloos is. Enerzijds is oorlog natuurlijk een nodeloze verspilling van mensenlevens en beschaving. Aan de andere kant wisten alle deelnemers in 14–18 goed genoeg waarom ze vochten. In hun dagelijks leven waren de meeste mensen niet per se slachtoffer, maar overlever. De Eerste Wereldoorlog en haar nasleep zijn een opmerkelijk staaltje van menselijke veerkracht.

Er viel immers altijd wel iets te bereiken in de oorlog. Sommige mensen zagen voor het eerst een grote stad of een ander land.¹³ Anderen verzamelden macht door hun rol in het verzet of ze verdienden een flinke duit aan smokkelhandel. Ondanks de maalstroom van de oorlog behielden mensen dus een zekere manoeuvreerruimte. Geschiedenis over het dagelijks leven moet daar dan ook recht aan doen. Want als iedereen een meelijwekkend slachtoffer is, zijn er ook geen daders. En wat kunnen we dan nog leren over uitsluiting, geweld en gebrek? Door dit alles staat de notie van 'het dagelijks leven' hopelijk op lossere schroeven. Toch willen we het kind niet met het badwater weggoien. We kunnen het dagelijks leven nog altijd lezen als een product van machtsrelaties. Deze door de tijdgenoot vaak verzwegen machtsrelaties vormen de echte uitdaging voor onderzoekers.

13 Zie bijvoorbeeld de oorlogsmemoires van minderbroeder H. Thans, *Mijn oorlog* (Mechelen 1926) 157–158.

Een mooi versierd ontvangstbewijs voor een lening, gegeven door de heer Raeymaekers, aan de Belgische staatskas in oorlogstijd. Universiteitsbibliotheek Gent.

Sociale ongelijkheid: een uitdaging voor de oorlogskroniek?

Heemkundigen weten natuurlijk dat België in 1914 een land was met heel veel sociale ongelijkheid. Maar dit besef wordt nog te weinig doorgetrokken naar het onderzoek van het lokale en het dagelijkse. Laten we de zaken eens scherp stellen met een kleine denkoefening. Wat betekende werken in 1914? Was het een uitdagende manier om je leven invulling te geven? Of stond dit voor het merendeel van de bevolking gelijk aan afstompende en onderbetaalde fysieke arbeid?¹⁴ Wat was zelfontplooiing? Het betekende alvast niet de uitwisseling tussen verschillende culturen of de kans om nieuwe hobby's te kunnen beoefenen. Het analfa-betisme was in 1914 erg hoog. De leerplicht werd voor het eerst toegepast door... de Duitse bezetter. Mensen uit Oudenaarde en Brugge verstonden elkaars dialect niet. Daarnaast hield de Kerk het culturele aanbod stevig onder controle: via gecensureerd boekenbezit, in het verenigingsleven of gewoon via donderpreken op zondag. Ten slotte vonden heel wat leden van de maatschappelijke elite het evident dat de meerderheid van de bevolking nooit enige vorm van welvaart kon bereiken.¹⁵ Het bestaan van lokale 'genootschappen tegen het vloeken' illustreert het paternalisme van de burgerij, die tucht belangrijker vond dan gelijke kansen. Belastinggeld, stemrecht en rijkdom in het algemeen werden niet gelijk verdeeld. Voor de machthebbers in 1914 waren mensen immers niet gelijk. Dit is geen verleden om uitgesproken nostalgisch over te doen.

14 P. Scholliers, *Loonindexering en sociale vrede. Koopkracht en klassenstrijd in België tijdens het interbellum* (Brussel 1985) 20 en 42, en G. Moulart, L. Strauss e.a., *La Belgique coloniale, commerciale, financière, industrielle, maritime et sociale* (Luik 1920) 80.

15 Zie hiervoor C. Lis, H. Soly en D. Van Damme *Op vrije voeten? Sociale politiek in West-Europa (1450–1914)* (Leuven 1985) 56.

Het bestaan van lokale 'genootschappen tegen het vloeken' illustreert het paternalisme van de burgerij, die tucht belangrijker vond dan gelijke kansen

Sociale ongelijkheid gaan meten is misschien geen erg aantrekkelijke uitdaging. Toch zijn de archieven van de lokale burelen van weldadigheid (de voorlopers van de OCMW's) nog onontgonnen terrein. Wie meer van kwalitatief onderzoek houdt, kan zich afvragen hoe dagdagelijkse activiteiten in oorlogstijd veranderden naarmate je hoger op de maatschappelijke ladder stond. Het lijken geen modieuze onderwerpen meer: ze komen alvast niet voor in de top tien van de FARO-enquête. Maar is onze eigen preoccupatie met de vrijetijdsbesteding, de eetcultuur en de zintuiglijke aspecten uit het verleden niet eenzijdig en voorin-genomen? Zetten de interesses van de huidige hoogopgeleide middenklasse de toon voor onze analyse van het verleden? En is het niet bijzonder ironisch dat wij, ondanks een zelfverklaarde interesse in Jan met de Pet, steeds meer gericht zijn op het type levensstijl dat honderd jaar geleden slechts bereikbaar was voor de hogere burgerij? Notabele families werkten niet om te overleven, maar hadden carrières. Men maakte reizen en bezat vaak een auto. Er was ruimte voor het aangename: winkelen, smaakvol eten (bereid door bedienden), kunst en uitstapjes naar zee.

Ook uit deze milieus zijn erg boeiende en waardevolle oorlogsgetuigenissen voortgekomen.¹⁶ Zo kan men in dergelijke dagboeken lezen over de problemen bij het vinden van huishoudpersoneel, alternatieve manieren om een Duits paspoort te bemachtigen of over statusangst, omdat men er nu eenmaal 'gedemodeerd' bijliep. Heemkundigen kunnen die verhalen – die vaak enkel

16 Zie bijvoorbeeld A. Dalcq, *Années de ferre, années de feu. Une famille dans la guerre 14–18* (Brussel 1994) en S. De Schaepdrijver 'We who are so cosmopolitan': the war diary of Constance Graeffe, 1914–1915 (Brussel 2008).

lokaal bewaard zijn – confronteren met de andere kant van het verhaal. Want de sociale ongelijkheid valt duidelijk af te lezen uit de materiële cultuur van de oorlog: broodbonnetjes voor de armen, mooi versierde huldeboeken over de voedselhulp bij de meer gegoeden. Tijdens de oorlog werden massaal fancyfairs georganiseerd voor het goede doel, inclusief poppenkasten, roeiwedstrijdjes en soms zelfs het optreden van een olifant. Uiteraard enkel voor diegenen die iets konden weggeven. Het is interessant om dat soort bronnen te confronteren met gegevens over sluitingen van cinema's en cafés in de gemeente. Die meer populaire vormen van vermaak werden blijkbaar heel snel gebrandmerkt als 'onvaderlands' of als 'zuipen en potverteren'.

De onderzoeker kan dus heel wat bronnen aanboren om sociale ongelijkheid in beeld te brengen. Selectiviteit is daarbij het toverwoord. Kiezen voor één afgebakend aspect van de oorlog is interessanter dan een oorlogskroniek proberen schrijven. Met oorlogskroniek verwijs ik naar een droge opsomming van 'alle' feiten, die poogt om het standpunt van de voltallige gemeenschap over te brengen maar daar om methodologische redenen niet in kan slagen. Ten eerste zijn onze historische bronnen voornamelijk afkomstig van de machthebbers. Aangezien zij er belang bij hebben de ongelijkheid te minimaliseren, worden onderzoekers permanent in verleiding gebracht om hetzelfde te doen. Ten tweede was er een externe vijand: de grote, kwade Duitser. Alle conflicten tussen Belgen onderling moesten dus onder de mat worden geschoven. In het bezette land werd dit de *union sacrée* of godsvrede genoemd.

Er waren een paar slechte vrouwen 'van ons kamp' die het aanlegden met mannen uit 'hun' kamp

Ten derde is een chronologische opsomming van feitjes het perfecte middel om sociale ongelijkheid te maskeren. Zo kan een oorlogskroniek over gemeente x niet buiten de vermelding van een bombardement, de opvoering van een toneelstuk ten voordele van de noodlijdenden en de oprichting van een oorlogsmonument. Er waren een paar slechte vrouwen 'van ons kamp' die het aanlegden met mannen uit 'hun' kamp. En o ja, we hadden ook allemaal honger. Dit zijn nu eenmaal de meest gangbare en best gekende feiten... Maar zo'n verhaallijn suggereert consensus, alsof de hele gemeente hetzelfde leven leidde. De bom trof *ons*, het toneelstuk werd door *iedereen* bekeken en we stonden *allemaal* voor het oorlogsmonument. Maar natuurlijk kon niet iedereen de oorlogsschade even gemakkelijk herstellen. Het oorlogsmonument eerde niet iedereen in dezelfde mate, want de opofferingen door de burgerbevolking telden niet zo hard mee als die van de soldaten. En de slechte vrouwen die het aanlegden met de Duitsers? Voor zover het niet om roddel ging, moeten we beseffen dat veel vrouwen zich bij de Duitsers prostitueerden om een korst brood te kunnen krijgen. Dus als u deze verhaallijn ooit bent tegengekomen, dan is het duidelijk tijd voor een nieuwe interpretatie.

Sociale controle: een dagdagelijkse bezigheid

Niet alleen bestond er grote ongelijkheid tussen de groepen met macht en diegenen zonder. De machthebbers probeerden de grenzen van het 'gewone' ook voortdurend af te bakenen. Soms vonden ze daarvoor gulle steun bij de *vox populi*, soms niet. Het (oorlogs)verleden is een permanent onderhandelings-

Het vernielde gerechtsgebouw in Leuven rond 1917. De vernieling en moorden op burgers in Leuven schokten de internationale gemeenschap en dienden als krachtig symbool voor het leed van 'de' Belgen. Universiteitsbibliotheek Gent.

proces. Zo werden kermissen en feesten, vriendschappelijke contacten met de Duitsers, kritiek op het lokale hulp- en voedingscomiteit allemaal gebrandmerkt als ongepast voor de 'goede' vaderlander. Er bestond een grote gevoeligheid voor 'afwijkend' gedrag. Opnieuw kunnen we de weerslag daarvan vinden in affiches, clandestiene pers, rondzendingen en verklikkingsdossiers. Als vuistregel kan men stellen dat elke consensus en elk waardeoordeel onder tijdgenoten interessant is voor verdere historische analyse.

Maar wat voor de goegemeente 'afwijkend gedrag' was, kon voor een bepaald individu een kwestie zijn van leven en dood. Het bezette land kende een afschrikwekkend werkloosheidspercentage van negenenzestig procent, met uitschieters tot tachtig procent in de industriële regio's.¹⁷ Gaan werken in het Duitse Rijk of voor de bezetter was bij de arbeidersklasse geen populaire optie. In het arsenaal van Mechelen braken bijvoorbeeld grote stakingen uit als de arbeiders gedwongen aan het werk gezet werden. Ook de lokale hulp- en voedingscomiteiten, de verzetspers en de pastoors waren tegen. Maar na verloop van tijd werd de nood te hoog. De arbeiders konden niet rondkomen, werden gelokt met mooie Duitse beloften en vanaf 1916 opgepakt tijdens echte razzia's. Toch werd er steeds meer druk uitgeoefend vanaf de preekstoel en vanuit de hulpcomités. In verschillende kronieken en pastoorsverslagen zien we het verwijt terugkomen dat arbeiders direct klaar stonden om voor de Duitsers te werken, uit geldbejag. Deze burgerlijke definitie van de realiteit werd een manier om mensen uit te sluiten en te brandmerken. Er ontstonden straatruzies en scheldpartijen tegen de 'lafaards' die toegaven.¹⁸

Nog steeds zijn er heemkundige publicaties waarin deze stigma's worden gereproduceerd of bevestigd. Maar beschikken we over meer neutrale bronnen, die bewijzen dat 'de' arbeiderscultuur steeds meer gekenmerkt werd door geldgewin tijdens de oorlogsjaren? Het antwoord is neen. Integendeel, een

17 M. Nauwelaerts, 'De socialistische syndikale beweging na de Eerste Wereldoorlog (1919-1921)', *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, 4 (1973) 345.

18 G. Nath en M. Van Alstein, *14-18 van dichtbij. Inspiratiegids voor lokale projecten over de Grote Oorlog* (Leuven 2012) 91.

kroniekschrijver uit Lokeren besteedde aandacht aan de onleefbare gezins-situaties ten gevolge van de werkloosheid:

'Ik zag zoveel werklieden die met den dag magerder werden. (...) Ik zag ze zoo menigmaal slenteren 's avonds langs de straten, en begeerige blikken werpende op de winkels der beenhouwers, (...) des zondags zag ik er velen dwalen langs de velden, op het uur waarop zij in gewone tijden een glas bier dronken onder het spelen met de kaart (...).

Denk eens, de dagelijkse bezigheid van zoveele naastige werklieden was: slenteren op straat en in de velden, thuis wat hout te hakken of te zitten droomen en suffen in eenen hoek en verders vroeg naar bed te gaan en laat op te staan, om het gemis aan licht en vuur te vergeten en ook zijnen honger. En de kinderen moesten op rantsoen gesteld worden (...). De kinderen bedelden omdat er thuis geen eten kon gegeven worden'.¹⁹

19 C. Vlamincq, *Het Etappengebied in België tijdens den oorlog 1914–1918* (Brussel 1922) 36.

Sociale controle is kortom niet alleen zorgen dat mensen doen wat jij wil, maar ook zorgen dat ze gelabeld worden hoe jij het wil. Onderzoekers hoeven niet de stellingenoorlog van het bezette land te herhalen. Zoals dit artikel suggereerde, bestaan er nog heel wat onontgonnen terreinen en potentiële pistes voor lokaal onderzoek.

Een inspiratiegids over het bezette land

In september 2012 verscheen het boek *14–18 van dichtbij. Inspiratiegids voor lokale projecten over de Grote Oorlog* bij uitgeverij Acco. Het boek was een kind van het Instituut voor Publieksgeschiedenis (Universiteit Gent) en het Vlaams Vredesinstituut.²⁰ De bedoeling was om een systematische inhoudelijke bijdrage te leveren aan een Vlaamse herdenking die organisatorisch en financieel wel tot in de puntjes geregeld werd, maar niet veel aandacht besteedde aan lokale geschiedenis of aan wetenschappelijk onderzoek. Vijf thema's kwamen aan bod: de strijd om te overleven, de verschillende oorlogsbeleving van man en vrouw, de rol van nationale identificatie tijdens de bezetting, religieuze denk- en handelingspatronen en de nasleep van de oorlog. Elk thema werd vertaald naar een concrete activiteit of een dagelijkse realiteit: overleven en ondernemen, man en vrouw, kind en gezin, 'goede' Belgen en 'slechte' Duitsers, hopen en geloven, heropbouwen en herinneren.

20 Zie www.ipg.ugent.be en <http://www.vlaamsvredesinstituut.eu> voor meer informatie over beide instellingen.

Deze thema's illustreren welke nieuwe wegen de historiografie van de Eerste Wereldoorlog de laatste jaren is ingegaan en wat daar de resultaten van zijn. Het doornemen van enorme collecties nieuw vrijgekomen bronnen en de uitwisseling tussen academici uit verschillende landen, hebben ons inzicht in 14–18 enorm verrijkt. We wilden de resultaten daarvan toegankelijker maken voor alle geïnteresseerden, vooral diegenen buiten de universiteit.

Ook werd het accent gelegd op de lokale impact van de bezetting: wat kon de bezetting nu eigenlijk betekenen voor de eigen gemeente? Zo ging het hoofdstuk overleven en ondernemen dieper in op de economische problemen, de politiek in de marge van de hulpverlening en vooral de lokale symptomen daarvan. Gingen voedselproducenten in de gemeente coalities aan tegen de consumenten die aangewezen waren op de markt? En hoe probeerden die laatsten hun autonomie te heroveren? Door 's nachts voedsel te gaan rapen op de velden of smokkelen konden heel 'gewone mensen' hun lot enigszins in eigen handen nemen. In het hoofdstuk over geloof vroegen we ons af hoe religieuze dogma's en leiders de mobilisatie voor de oorlog ondersteunden.

Maar we keken ook hoe verschillende sociale groepen troost putten uit het geloof. Een typisch voorbeeld van sociale controle is de opdeling van religieuze praktijken in twee categorieën: geloof en bijgeloof. Priesters en de kerk waakten over wat het 'geloof' inhield; zij bepaalden de normen. Allerlei volkse praktijken die daarbuiten vielen werden afgedaan als bijgeloof. Dit label suggereert ook dat die praktijken minder belangrijk waren, tenzij als curiosum. Heemkundigen weten natuurlijk dat het niet zo simpel ligt.

'Ik zag zoveel werklieden die met den dag magerder werden. (...) Ik zag ze zoo menigmaal slenteren 's avonds langs de straten, en begeerige blikken werpende op de winkels der beenhouwers, (...) des zondags zag ik er velen dwalen langs de velden, op het uur waarop zij in gewone tijden een glas bier dronken onder het spelen met de kaart (...).

Het boek zette zowel in op ondersteuning als op inspiratie: ondersteuning, omdat lezers er in één oogopslag de belangrijkste werken, hulpmiddelen en invalshoeken terug kunnen vinden; maar ook inspiratie, omdat de tekst doorweven is met potentiële onderzoeksvragen over het lokale verleden. Het zijn net die grote open vragen die heemkundigen, vanuit hun eigen unieke kennis, kunnen beantwoorden. Dit gebeurt vandaag al. Zo vertelde een heemkundige op de 14–18 workshops over de impact die het soldatenleven had op zijn overgrootvader: die had nooit zoveel kapitaal kunnen verwerven als zijn burens die wel thuisbleven, en de familieboerderij voelde daar jaren later nog de gevolgen van. Als meer dan tien jaar vernieuwend onderzoek aan de Belgische universiteiten gekoppeld kan worden aan doorgedreven lokale geschiedschrijving en expertise, dan zal het beeld dat we in 2018 van de Eerste Wereldoorlog hebben, heel anders zijn dan dat van vandaag.

De inspiratiegids hamert op het belang van een probleemstellende aanpak. Geschiedenis is op haar best als ze kan verklaren, eerder dan beschrijven. De vraagstelling of probleemstelling is een reeks gerichte vragen die de ruggengraat vormen voor het onderzoek. Het is als de zaklamp in een donkere mijngang, die je op de juiste weg zet. Zonder probleemstelling zou je evengoed tien jaar ter plaatse kunnen trappelen in het donker. Door te focussen creëer je ademruimte voor jezelf en maak je het voor de lezer een stuk spannender.

Zo'n probleemstelling hoeft geen zwaarwichtige breinbreker te zijn. Wel heb je een frisse blik en een afgelijnd thema nodig. Wat wil je eigenlijk weten over het dagelijks leven in de eigen gemeente? En heb je zelf een bepaalde hypothese in gedachten? Je nieuwsgierigheid mag zich uitstreken tot minder evidente aspecten. En sappige anekdotes zijn niet verboden, integendeel. Maar ze dienen als sausje en niet als hoofdgerecht. In het boek *14–18 van dichtbij* reiken we allerlei vragen en tips aan om die probleemstelling te ontwikkelen of om snel aan meer informatie te komen. Want hoe meer je weet, hoe meer vragen je kunt stellen.

De studie van Marnix Beyen over straatnamen in Wilsele is een voorbeeld van hoe je in het kleine het grotere kunt zien. Beyen onderzoekt wie de jongens waren die achter deze straatnamen schuilgingen; vaak ging het om mensen uit het verzet. Hij ging na hoeveel straten naar verzetsleden werden genoemd en sinds wanneer. Vervolgens maakte hij de vergelijking met de buurgemeente Wijgmaal. Al snel bleek dat Wilsele veel meer 'verzetsstraatnamen' telde dan Wijgmaal. De vraag is dan of Wilsele, met haar hoge concentratie aan 'verzetsstraatnamen', een uitzondering is en zo ja, waarom. Of is juist Wijgmaal, dat zijn verzetshelden minder prominent herdacht, de uitzondering? Beyen vertrok van een duidelijk probleem, formuleerde hypothesen en vond de antwoorden voor zijn lokale casussen ten slotte in bredere nationale trends (namelijk de naoorlogse politieke debatten en de Koningskwestie).²¹ De stap van het lokale naar het algemene is dus gemakkelijk gezet. Je maakt gebruik van wetenschappelijke literatuur over bovenlokale thema's, stelt de gebeurtenissen uit de eigen streek in vraag alsof je een buitenstaander was en bekijkt je bronnenmateriaal (in dit geval straatnamen) op een gestructureerde manier (in dit geval door bijvoorbeeld te tellen en te dateren). Ook daarna kan je nog heel verschillende kanten uit. Kies je, zoals Beyen, voor een synchrone analyse, waarbij je de oorlogsgebeurtenissen in verschillende dorpen onder de loep neemt? Of gebruik je een diachrone analyse, door de bezettingsperiode te integreren in de globale geschiedenis van het dorp (bijvoorbeeld door een onderzoek over vijftig jaar vrijetijdsbesteding in het dorp)? Is de oorlog in die langere geschiedenis een breukmoment of zien we juist continuïteit?

Ten slotte gaf de inspiratiegids enkele bedenkingen mee over publieksgeschiedenis en hoe je onderzoek kan vertalen naar mobiliserende, toegankelijke projecten. Ook op dit vlak bruist het ondertussen in heemkundeland. Bij het project 'Merendree, een portret van mijn dorp' werkte de heemkundige kring samen met een jonge kunstenaar om in beeld te brengen wat langzaam verdwijnt. Het project bood het publiek een fototentoonstelling, een alternatieve sociale geografie, een brok visueel verleden en binnenkort ook een publicatie. Ook na (of buiten) de grootscheepse herdenking van 14–18 zullen er dus nog kansen zijn om mooie projecten te realiseren.

Om te besluiten gooi ik nog even de knuppel in het hoenderhok. Bezettingsgeschiedenis kan en moet de pure 'beleving' van de tijdgenoot overstijgen. Ze moet gegrond zijn in hypothesen en niet alleen in nostalgie. Ze moet kritische afstand kunnen nemen van hedendaagse bekommernissen. En ze moet ten slotte ruimte geven aan allerlei vormen van sociaal conflict, sociale ongelijkheid en machtsuitoefening. De generaties die de oorlog nooit hebben meegemaakt, hebben geen behoefte aan een wollige eenheidsgeschiedenis, maar aan een geschiedenis met meerdere stemmen. In het licht van een grootschalige, door de Vlaamse overheid gesponsorde herdenking, is dat een must.

21 M. Beyen, 'Alleen nog maar een straatnaam? Verzetshelden in de Wilselse herinneringspolitiek', *Tijd-Schrift*, 2 (2012) 22–35.

Biografie

Giselle Nath (*1989) studeerde in 2011 af aan de Universiteit Gent als Master in de Geschiedenis. Ze is co-auteur van het boek *14–18 van dichtbij. Inspiratiegids voor lokale projecten over de Grote Oorlog* (Acco, 2012) en werkt momenteel als FWO-aspirant bij de Vakgroep Geschiedenis (onderzoekslijn sociale geschiedenis) van de Universiteit Gent. Haar doctoraat richt zich op consumptisme als een sociale beweging tijdens de tweede helft van de 20^e eeuw. In september 2013 verschijnt haar boek *Brood willen we hebben! Honger, sociale politiek en protest tijdens de Eerste Wereldoorlog* bij uitgeverij Manteau.

Correspondentieadres:

Sint-Pietersnieuwstraat 35 (UFO), bureau 130.04
giselle.nath@ugent.be, telefoon 09 331 02 76

Bibliografie

Instrumenten voor onderzoek

- P. Lefèvre en J. Lorette, *La Belgique et la Première Guerre mondiale: bibliographie* (Brussel 1987) en P.A. Tallier en S. Soupart, *La Belgique et la Première Guerre mondiale: bibliographie* (Brussel 2001).
- H. Vanden Bosch, M. Amara en V. D'Hooghe, *Guide des sources de la Première Guerre Mondiale en Belgique. Archievenoverzicht betreffende de Eerste Wereldoorlog in België* (Brussel 2010).
- G. Nath en M. Van Alstein, *14–18 van dichtbij. Inspiratiegids voor lokale projecten over de Grote Oorlog* (Leuven 2012).
- B. Demasure, *Boeren, boter en bezetters. Onderzoeksgids landbouw, voeding en Eerste Wereldoorlog* (Leuven te verschijnen in 2013).

Onderzoek uit eigen land

- S. Jaumain, M. Amara, B. Majerus en A. Vrints (ed.), *Une guerre totale? La Belgique dans la Première Guerre mondiale. Nouvelles tendances de la recherche historique. Actes du colloque international organisé à l'ULB du 15 au 17 janvier 2003* (Brussel 2003).
- Quand les canons se taisent – En toen zwegen de kanonnen – When the Guns fall Silent. Actes du colloque international organisé par les Archives de l'État et le Musée royal de l'Armée et d'Histoire militaire 3–6 novembre 2008* (Brussel 2008).
- A. Vrints, *Bezette stad: Vlaams-nationalistische collaboratie in Antwerpen tijdens de Eerste Wereldoorlog* (Brussel 2002).
- L. Vandeweyer, *Een kleine stad in een Groote oorlog. De Eerste Wereldoorlog en het activisme te Tienen en omgeving* (Tienen 2003).
- G. Nath, *Brood willen we hebben! Honger, sociale politiek en protest tijdens de Eerste Wereldoorlog* (Antwerpen, te verschijnen in september 2013).

Overzichtswerken en internationaal onderzoek

- A. Becker, *Les Cicatrices rouges 14–18. France et Belgique occupées* (Parijs 2010).
- J. Horne (ed.), *A Companion to World War One* (Chichester 2010).
- J. Winter en J.L. Robert, *Capital cities at war. Paris, London, Berlin, 1914–1919* (Cambridge 1997 en 2007).
- H. Jones e.a. (eds.), *Untold War: new perspectives in First World War studies* (Leiden 2008).
- J. Merriman en J. Winter (eds.), *Europe since 1914. Encyclopedia of the age of war and reconstruction* (Detroit 2006).
- G. Hirschfeld (e.a.), *Enzyklopädie Erster Weltkrieg* (Paderborn 2003).

**Brusselsestraat,
Dendermonde
september 1914**

(HIDOC Dendermonde,
DF.2010.255 (2))

'100 jaar Groote Oorlog' in de praktijk: Dendermonde en de Martelaarsteden

Ten Oorlog

Joachim Spyns

Enkele jaren geleden wist 'Man Bijt hond' Vlaanderen collectief in een deuk te plooiën met een fragment waarbij een West-Vlaamse landbouwer twee Poolse gastarbeiders met veel beeldspraak trachtte diets te maken wat te doen wanneer er tijdens het ploegen van de velden een 'obusios' (sic.) naar de oppervlakte zou komen. Recent verschenen tal van schitterende publicaties die de lezer aan de hand van tot op vandaag zichtbare littekens in het landschap zowel boven- als ondergronds de oorlog *onder ogen willen laten zien*.¹ Tastbaar voor de West-Vlaamse landbouwers en zichtbaar, in vele gevallen zonder het zelf te beseffen, voor de vele inwoners van de frontstreek en de steden en gemeenten in België is de Eerste Wereldoorlog ook nu nog. Vandaag draait een andere reeks op Eén.² In *Ten Oorlog* nemen drie kameraden de kijker elke maandagavond mee langs de frontlijn. Via de gekende *lieux de mémoire* zoals de Ieperboog, *the green fields of France* rond de Somme rivier en Verdun over streken die minder in ons collectieve geheugen gegrift staan zoals het Italo-Sloveense Isonzo front, Albanië, Macedonië en de landingsstranden aan de Turkse Riviëra. Meer dan ooit ziet de kijker hoe de toenmalige gebeurtenissen bijna een eeuw na de Groote Oorlog vandaag nog nazinderen.

Ten Oorlog toont aan dat de Eerste Wereldoorlog 'populairder' is dan ooit. Naarmate de herdenkingskoorts stijgt, ontpoppen zich allerhande initiatieven voor het brede publiek, zowel in het erfgoedveld, bij lokale overheden en socio-culturele verenigingen als daarbuiten. In dit artikel wil ik aan de hand van een praktijkvoorbeeld, de herdenkingsactiviteiten van de stad Dendermonde, toelichten hoe een project voor het brede publiek rond 100 jaar Grote Oorlog vorm kan krijgen.

1 B. Debeer en S. Slos, *Onder ogen zien, naar de slagvelden van Wereldoorlog I* (Gent 2013) 287.

2 A. Hauben en J. Spaey, *Ten Oorlog* (Gent 2013) 272. Dit boek verscheen naar aanleiding van de gelijknamige serie die in het voorjaar van 2013 te zien was op Eén.

De initiatieven in 2014 zijn opgebouwd rond de rol van Dendermonde als Martelaarstad. De stad bundelde daarom de krachten met Aarschot, Leuven en de Waalse steden Andenne, Dinant, Sambreville en Visé in het netwerk van de Martelaarsteden. Deze focus laat toe om enerzijds het lokale te overstijgen, maar anderzijds ook om stil te staan bij de impact van de Eerste Wereldoorlog op de stad en regio. Het begrip 'Martelaarsteden' of 'Villes Martyre' duikt reeds tijdens en kort na de oorlog op. Door de geallieerde propaganda worden de oorlogsmisdaden in België en Frankrijk breed uitgesmeerd in de kranten. Vaak doen de overrijverige 'neutrale' journalisten er nog een schepje bovenop. De opgeklopte heroïek bezorgt *poor little Belgium* en haar steden een ware heldenstatus. Tijdens de oorlog ontvangt de stad Luik een decoratie voor haar offer in de vorm van de titel van Ville Martyre van de Franse regering. De Engelsen roepen leper na de oorlog uit tot Martelaarstad, Leuven en Nieuwpoort krijgen dezelfde titel van de Fransen. Er is geen eenduidige definitie van welke stad een Martelaarstad zou zijn en welke niet. Een officiële erkenning door de Belgische regering volgt ook niet.

De korte bewegingsoorlog en de 5.000 slachtoffers van de zinloze represailles door het Duitse leger bij aanvang van de oorlog verdwenen ook in de waanzin van de frontoorlog. Ieper, Verdun, Luik en Leuven werden allemaal Martelaarsteden. Toch is er een duidelijk onderscheid tussen de steden die slachtoffer werden van Duitse inval in augustus en september 1914 waarbij de militaire acties zich richtten op de burgerbevolking en de steden die vernield werden tijdens de frontoorlog. De getroffen steden tijdens de aanvang van de Eerste Wereldoorlog werden in de historiografie ook steeds meer geassocieerd met het begrip Martelaarstad. Prof. dr. Sophie De Schaepdrijver gaat in haar artikel '*België, een parcours van herinnering*' dieper in op de verhouding tussen de '*gemartelde steden*' en '*de verwoeste gewesten*' en de herinnering door het collectieve geheugen.³

3 S. De Schaepdrijver, *België een parcours van herinnering, plaatsen van tweedracht, crisis en nostalgie* (Amsterdam 2008) 205.

Aarschot, Andenne, Dendermonde, Dinant, Leuven, Sambreville en Visé besloten in 2011 een project op touw te zetten waarbij de gezamenlijke geschiedenis van de zeven steden uit 1914 zou worden uitgelicht onder de noemer van 'De Martelaarsteden/Les Villes Martyres. Een geschiedenis die zich onderscheidt van het verdere verloop van de oorlog. Het is niet zozeer het militaire verhaal van loopgraven en offensieven maar één van ogenschijnlijk blinde terreur tegen de burgerbevolking bij de Duitse inval in 1914. Het is ook zo dat de zeven steden zich willen profileren binnen het reeds drukbevolkte landschap van de Eerste Wereldoorlog in België naar aanleiding van de herdenkingen in 2014 en een project willen brengen dat complementair is aan het frontverhaal in de Westhoek.

Niet vrijblijvend en meerstemmig

Oorlog spreekt tot de verbeelding. Net omwille van het ingrijpende karakter van de Eerste Wereldoorlog in het dagelijkse leven in elke stad of gemeente in België, blijft dit conflict, een scharnier in de wereldgeschiedenis dat bij ons in de achtertuin plaatsvond, zo'n brede interesse en fascinatie genieten. Heel wat inkt vloeide reeds over het feit dat deze massale mobilisatie van herdenkingsinitiatieven ook een gevaar inhouden. Het is een slappe koord om te bewandelen wanneer je een historische gebeurtenis gaat vulgariseren voor een breed (ook internationaal) publiek, waarbij 8 miljoen soldaten en 14 miljoen burgers uit tientallen verschillende naties het leven lieten.⁴ Dit houd je best steeds in het achterhoofd wanneer je met een onderwerp als Wereldoorlog I aan de slag gaat. In 2012 publiceerde het Vredesinstituut in samenwerking met het Instituut voor publieksgeschiedenis een nuttig instrument om al wie een initiatief plant bij te staan.⁵ Ik zal dan ook geregeld teruggrijpen naar dit instrument om de casus Dendermonde 1914–2014 te duiden. Een sleutelbegrip in de inspiratiegids is de *meerstemmigheid* van het

4 Exacte cijfers over de slachtoffers zijn onmogelijk te achterhalen. Hier gaat het om de onwezenlijke impact van de oorlog te illustreren. Ik nam deze cijfers over uit G. Nath en M. Van Alstein, *14–18 van dichtbij, Inspiratiegids voor lokale projecten over de Grote Oorlog* (Leuven 2012), 12.

5 *Ibidem*, 236.

verleden.⁶ Vooraanstaande historici zoals Marc Reynebeau en Sophie De Schaepdrijver trokken meermaals van leer in opiniestukken over het gevaar van een eenzijdige herdenking, waarbij enkel het militaire verhaal aan bod zou komen en alle aandacht enkel op de frontstreek in de Westhoek gericht zou worden. Hun kritiek benadrukt de noodzaak aan verschillende stemmen tijdens de herdenking. Ook deze uit het bezette België. 90 procent van ons land was gedurende de Eerste Wereldoorlog géén front. Het merendeel van de bevolking diende vier jaar lang te overleven in voedselschaarste en constante dreiging en repressie van een bezettende buitenlandse macht. Voor enkele steden en gemeenten in het bijzonder die bij aanvang van de oorlog in augustus en september 1914 geconfronteerd werden met ongeziene terreur tegenover de burgerbevolking en verwoesting van de stadskernen, bracht deze bezetting nog een wrangere dimensie met zich mee.

De bevolking werd dagelijks geconfronteerd met een bezetter die in de eerste weken van de oorlog de burgerbevolking als doelwit had gebruikt om hun falende campagne te wreken. Veel meer dan het frontverhaal, waar de soldaten uit beide kampen de waanzin van de loopgraven met elkaar deelden, kent de geschiedenis van de Martelaarsteden een duidelijke dader en slachtoffer. Concreet betekent dit dat bij het uitwerken van verschillende initiatieven zowel arbeiders, stedelingen en boeren, vrijzinnigen en katholieken, mannen en vrouwen, soldaten en burgers en politici aan het woord moeten komen.

Om 100 jaar na de feiten niet te vervallen in een 'wij-zij' verhaal, is het ook hier van groot belang de verschillende stemmen aan het woord te laten, schrijft onderzoeker Maarten Van Alstein in het door het Vlaams Vredescentrum geformuleerde advies aan de Vlaamse regering in het kader van de herdenkingen in 2014–2018.⁷ Dit nadrukkelijke pacifistische discours vinden we ook terug in het Ieperse In Flanders Fields Museum, gevestigd in de Ieperse lakenhallen. Het in juni 2012 compleet vernieuwde museum vertelt de Eerste Wereldoorlog aan de hand van de confrontatie van de nog zichtbare littekens in het landschap met een persoonlijk traject dat gevoed wordt door de getuigenissen van verschillende burgers en soldaten. Uit de botsing van deze confrontatie ontstaat het beeld van de oorlog als 'een monster dat mensen overvalt' in de woorden van Piet Chielens.⁸ Dat dit moeilijker te rijmen valt met de gebeurtenissen in de Martelaarsteden mag echter geen reden zijn om 100 jaar later bepaalde gebeurtenissen te verzwijgen. Het gevaar voor een *Hineininterpretierung* schuilt dan al gauw om de hoek, waarmee een historisch verhaal naar de eindsituatie toe wordt geschreven. Wanneer je al vertrekt van een hedendaagse boodschap, bestaat het gevaar dat je het verleden op een te eenzijdige, want deterministische wijze benadert.⁹ Meerstemmigheid is niet alleen iets van het verleden. Ook vandaag zijn er groepen die elkaars lezingen van de geschiedenis betwisten.¹⁰

Dit brengt ons naadloos terug bij de casus van de Martelaarsteden. In de historiografie woedt nog steeds een hevige academische discussie over de beweegredenen van het Duitse leger om zich zo meedogenloos te keren tegen de burgerbevolking bij de inval in België en Frankrijk in 1914. Namen de inwoners van Tamines, Visé, Dinant, Leuven, Dendermonde, Aarschot, Andenne en zoveel andere getroffen gemeentes het heft in handen door het gewapenderhand op te nemen tegen het Duitse leger? Was de reactie van het Duitse leger met andere woorden gerechtvaardigd tegenover de vrijeschutters of zogenaamde *franc tireurs*? Of was het terroriseren van de burgerbevolking een militaire strategie om het einddoel Parijs zo vlug mogelijk veilig te stellen? Auteurs als Jeff Lipkes of John Horne en Alan Kramer leren ons dat dit geen zwart-wit verhaal is, maar eerder één van verschillende tinten grijs.¹¹ Geschiedenis schrijven is een

6 *Ibidem*, 24.

7 M. Van Alstein, *Honderd jaar Eerste Wereldoorlog in teken van de vrede* (Brussel 2011), 6.

8 De Schaepdrijver, *België een parcours van herinnering*, 205.

9 Nath en Van Alstein, *14–18 van dichtbij*, 24.

10 *Ibidem*, 25.

11 J. LIPKES, *Rehearsals, The German Army in Belgium August 1914* (Leuven 2007) 802 en J. Horne en A. Kramer, *1914 German Atrocities, the truth about the war crimes in France and Belgium* (Parijs 2001) 674.

nooit eindigend gesprek aangaan, waarin verschillende interpretaties van het verleden naast elkaar bestaan. Dit is een uitdaging voor elke gemeente of organisatie die haar geschiedenis wil ontsluiten voor een breed publiek.¹²

Dendermonde en de Martelaarsteden 1914: historisch overzicht

Toen op 28 juni 1914 de Oostenrijks-Hongaarse kroonprins Frans-Ferdinand in Sarajevo door de Bosnisch-Servische nationalist Gavrilo Princip met een Belgisch FN-pistool werd doodgeschoten, was de lont in het kruitvat Europa aangestoken.¹³ Geen mens, laat staan Princip zelf, had enig idee dat dit het startschot betekende van Europa's collectieve zelfmoord. Een kluwen van ententes, verdragen en ultimatum traden quasi mechanisch in werking. Een negentiende-eeuws imperialistisch denken, geruggensteund door een moderne industrie, betekende in de zomer van 1914 het begin van een ongeziene 'totaaloorlog'. Het totale karakter van het conflict in 1914 vertaalde zich niet enkel in de militaire betrokkenheid van tientallen naties, maar evenzeer in het nietsontziende karakter van de Grote Oorlog. Het dagelijkse leven van burgers werd drastisch omgewoeld. Steden in volle economische, culturele en industriële ontplooiing werden abrupt een halt toegeeroepen en hele generaties jonge mensen werden een toekomst ontnomen. Vier jaar lang werd strijd geleverd op een front dat zich nauwelijks verplaatste en zich in het Westen uitstrekte van het Belgische Nieuwpoort tot aan Zwitserland. Vele miljoenen jonge levens werden op een quasi industriële manier door de oorlogspanning aan dit front beëindigd. Toch werd het begin van de oorlog gekenmerkt door een meedogenloze bewegingsoorlog.

Het massale karakter van de Eerste Wereldoorlog kenmerkte zich ook in de opkomst van grote legers van dienstplichtigen. De aanvoerders van deze massalegers stonden logischerwijze voor enorme logistieke uitdagingen wanneer ze operaties trachtten uit te voeren. Duitsland zag in het begin van de twintigste eeuw haar steile territoriale ambities gefnuikt door de aanwezigheid van Frankrijk en Rusland aan beide zijden van de grenzen van het rijk. Een overwinning op deze twee fronten zou de keizer alvast de nodige bewegingsruimte geven om zijn ambities te bereiken. Snelheid van uitvoering was echter cruciaal. Het Duitse aanvalsplan werd in 1906 uitgedacht door veldmaarschalk Von Schlieffen. Het voorzag een klinkende Duitse overwinning in het westen binnen de zes weken.¹⁴ Net voldoende tijd voor de *Heeresleitung* om de oorlog in het westen te beslechten alvorens het Russische massaleger zich zou mobiliseren in het Oosten. Plannen zijn niet beslissend voor het resultaat, dat bleek zeker ook met het plan-Von Schlieffen.

Duitse inval

Op 4 augustus 1914 viel het Duitse leger België binnen, ongeveer een etmaal nadat het Duitse ultimatum door koning Albert en de kroonraad verworpen werd. Het plan Von Schlieffen voorzag namelijk dat een sterke Duitse rechtervleugel België zou binnentrekken om Frankrijk via een tangbeweging langs de flank binnen te vallen. Von Schlieffen schrijft het volgende neer in zijn Groot Memorandum van 1905: 'De Belgische neutraliteit – sinds 1839 gegarandeerd door Groot-Brittannië, Frankrijk en Pruisen gezamenlijk – moet niet halfslachtig maar op grote schaal geschonden worden. Bijna het hele Duitse leger, samengetrokken in een linie die scharnierde aan de Zwitserse grens en bijna tot aan de Noordzee reikte, moet in één groot voorwaarts manoeuvre oprukken, eerst door België met de uiterste vleugel noordelijk van Brussel en verder over de Vlaamse vlakte, om op de 22ste dag van de mobilisatie de Franse grens te bereiken. Op de 31ste dag moest de Duitse linie langs de Somme en de Maas lopen en vanuit die positie moest de rechtervleugel naar het zuiden draaien, Parijs vanuit het westen insluiten en het Franse leger opdrijven naar de linkervleugel die oprukte vanuit

12 Nath en Van Alstein, *14–18 van dichtbij*, 25.

13 P. Chielens e.a., *De laatste getuige, Het landschap van Wereldoorlog I in Vlaanderen* (Tielt 2006) 256.

Belgische spotprent, Historisch Documentatiecentrum Dendermonde (verder HIDOC) DF.2007.323 (3)

14 J. Keegan, *De Eerste Wereldoorlog, 1914–1918* (Amsterdam 2000) 42.

Elzas-Lotharingen. Een grote, halfcirkelvormige tang, 650 kilometer in omtrek en met een tussenruimte van 300 kilometer, zou het Franse leger insluiten'.¹⁵ De Duitsers voorzagen dat de Belgen zich louter pro forma zouden verdedigen, net lang genoeg om hun neutraliteit te tonen, vooraleer de Duitsers vrije doortocht te verlenen. Dit was allesbehalve het geval. Voor de Duitse legers lag het fort van Luik pal op de weg naar Parijs en het moest dus resoluut vanaf het begin van de oorlog worden uitgeschakeld. De verdedigingen rond Luik en Namen vielen respectievelijk op 16 en 24 augustus in Duitse handen. Koning Albert besliste om zijn troepen terug te trekken rond Antwerpen. Van hieruit organiseerde het Belgische leger enkele aanvallen in de rug van de Duitse troepen om de geallieerden zuidelijker te ontlasten.

15 *Ibidem*, 42.

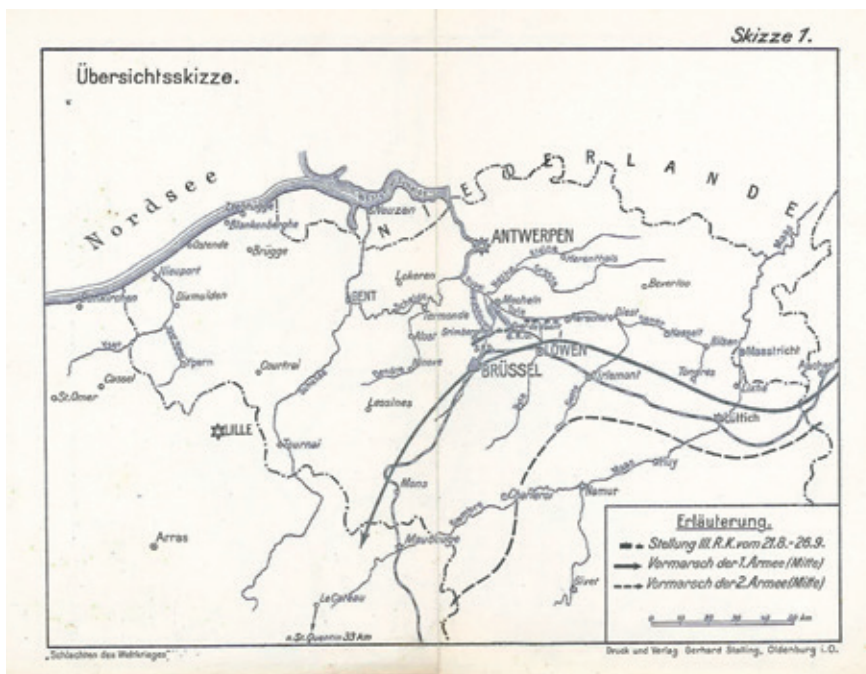

Belgische soldaten na de eerste slag om Dendermonde (HIDOC Dendermonde, DF.2010.255(158))

Telkens het Duitse leger hun minutieus uitgedokterde plannen vertraagd zag, moest de dichtstbijzijnde stad met haar inwoners het ontgelden. Het Duitse leger trok een vernietigend spoor doorheen België en Noord-Frankrijk. Op 15 augustus probeerden Duitse troepen in Dinant de Maas over te steken. Ze werden er tegengehouden door Fransen, waaronder de jonge Charles De Gaulle. De bevolking werd bij dit treffen nog gespaard, maar de Duitsers waren uit op wraak. Op 23 augustus zetten ze de aanval in en gingen over tot brandstichting en massale executies. Dinant werd vrijwel volledig verwoest en 675 burgers vonden de dood. Ook Tamines, Andenne en Visé in zuidelijk België, net als tal van kleinere gehuchtjes in de provincie Luxemburg, vielen hetzelfde lot te beurt.¹⁶ In hun opmars naar Parijs verloor het Duitse leger dus kostbare tijd. De jonge en onervaren Duitse troepen werden in die chaos ingepeperd dat het burgers waren die hen lafhartig in de rug schoten, de gevreesde *franc tireurs*. Werd deze mythe door het Duitse opperbevel in het leven geroepen, grepen burgers hier en daar naar de wapens, waren er daden van sabotage of waren de Duitse soldaten echt zo wreedaardig zoals de geallieerde propaganda beschreef?

16 J. Horne en Kramer, *1914 German Atrocities*, 67.

Het argument dat burgers als eerste naar de wapens grepen werd ook aangehaald bij de verwoestingen in Leuven, Dendermonde en Aarschot. Wanneer het Belgisch leger zich in Antwerpen terugtrok, was het Duitse leger verplicht een stevige brok uit haar hoofdmacht, die verder richting Parijs marcheerde, achter te laten rond de vestiging. Herhaaldelijke uitvallen door het Belgische leger uit de vesting Antwerpen werden door het Duitse leger steevast op brandstichtingen in de omliggende steden onthaald. Een mogelijke these is dat bij de belegering van Antwerpen de terreur, eerder dan de chaos in zuidelijk België, wel meer uitgekookt was. Door het afbranden van grote steden rond Antwerpen zoals Leuven en Dendermonde, slibden de toegangswegen naar de Scheldestad namelijk vol met vluchtelingen wat de manoeuvreerruimte voor de Belgische soldaten drastisch beperkte. Eenmaal genoeg tijd gewonnen om de grote kanonnen te laten aanrukken, kon de eigenlijke belegering van de vestiging Antwerpen aanvangen.

Duitse aanvalskart; operaties rond Antwerpen en Dendermonde 1914 (Hidoc Dendermonde DF.2010.255.(56))

Kaart met de grote tangbeweging van het plan Von Schlieffen en vertakking richting Antwerpen door de terugtocht van het Belgische leger; De race naar de noordzeehavens door beide kampen vormden uiteindelijk de gekende westelijke frontlijn (blauwe lijn).

Dendermonde als Martelaarstad

Op vrijdag 4 september naderden de troepen van generaal Max von Böhn de stad. Toen de verdedigers zich niet neerlegden bij zijn ultimatum, begonnen de beschietingen vanuit Sint-Gillis-bij-Dendermonde en Oudegem. In beide gemeenten begingen de Duitse troepen wrede daden tegenover de burgerbevolking. Enkele burgers werden om onduidelijke redenen vermoord, anderen werden als een levend schild voor de troepen uitgedreven. Uiteindelijk diende het Belgisch leger zich over de Schelde terug te trekken. De Duitse troepen trokken de stad binnen, schoten enkele burgers neer en namen anderen als gijzelaar gevangen. Sommigen werden aldus een tijdlang gegijzeld en later weer vrijgelaten, anderen kwamen in de werkkampen van Soltau en Sennelager in Duitsland terecht. Van 4 tot 6 september staken Duitse pioniers, op bevel van hun officieren, honderden gebouwen systematisch in brand. Meer dan 1.200 woningen en openbare gebouwen werden volledig vernield en 900 raakten ernstig beschadigd. Nog tweemaal rukten de Duitse troepen de stad binnen en ten slotte vergrootten artilleriebeschietingen de reeds aangerichte verwoestingen.

De volgende maanden en jaren lag Dendermonde in het Etappengebied¹⁷ en was een bezette stad. Nadat het puin was geruimd, keerden geleidelijk aan steeds meer inwoners terug. Ze zochten onderdak in de nog gespaard gebleven woningen en openbare gebouwen, in de resten van afgebrande woningen en in houten noodwoningen die tussen het puin verrezen. Op een bevolking van 6.200 personen leefden er niet minder dan 4.339 van de openbare onderstand. De plaatselijke industrie was zo goed als verlamd. Werklozen werden opgeëist als werkkrachten voor de Duitse industrie en voor werk achter het front. De voedselbevoorrading maakte een eerste echte crisis door in de winter van 1916–1917. De Stedelijke Bevoorradsingscommissie trachtte, met de hulp van het vanuit het buitenland ondersteunde Nationaal Hulp- en Voedingskomiteit, de ergste nood te lenigen. Andere organisaties zetten zich in voor de krijgsgevangenen en geïnterneerden. Het zou duren tot in 1919 voordat de geplande wederopbouw zijn eerste vruchten afwierp en de stad het openbare leven min of meer kon herstellen.

Grote Markt Dendermonde, stadhuis 1914–1918 (HIDOC Dendermonde, DF.2010.255 (112))

Internationale weerklank

Het oponthoud had het 'mirakel van de Marne' mee mogelijk gemaakt waarbij in allerijl het Duitse leger tot net voor Parijs een halt werd toegeroepen en terug voorbij de rivier werd geslagen. Met het stabiliseren van het front ebde de terreur weg, maar de reputatie van het Duitse leger, als eervol en gedisciplineerd, was verloren. De geallieerde propaganda maakte dankbaar gebruik van de 'verkrachting van België' en gaf de geallieerde, in de woorden van Barbara Tuchman, 'een reden om te vechten'.¹⁸ De terreur tegen de burgers had een belangrijk mobiliserend effect in Groot-Brittannië en de Verenigde Staten. Heel wat oorlogscorrespondenten uit het neutrale Amerika, Nederland en Zwitserland volgden namelijk in het kielzog van de troepen. De wereld reageerde geschokt.

Dendermonde en Martelaarsteden 2014: Publieksgeschiedenis

'Nooit meer oorlog' was de boodschap die na de wereldbrand in 1918 werd uitgestuurd. Om de gruwel in de ogen van hen die er getuige van waren ergens te kunnen verklaren, werd het conflict 'the war to end all wars' gedoopt. Nooit ofte nimmer zou de Grote Oorlog mogen vergeten worden. Zeven Belgische steden, die in de zomer van 1914 op ongemeen harde wijze werden geconfron-

17 Om het Duitse leger een veilig achterland te bieden en de aanvoer vanuit Duitsland te vrijwaren, werd het bezette België opgedeeld in verschillende zones. Het grootste deel van bezet België behoorde tot het *Okkupationsgebied*, onder leiding van het *General-Gouvernement*, de centrale militaire organisatie. Het *Operationsgebied* was een vijftieng kilometer brede strook achter het front, waar het Duitse leger met ijzeren vuist de krijgswet liet gelden. Het gebied tussen het *Operationsgebied* en het *Okkupationsgebied*, waarin het Land van Dendermonde lag, was het *Etappengebied*. Zowel Oost- als West-Vlaanderen, Luxemburg en een deel van Henegouwen behoorden tot het *Etappengebied*, maar de precieze grenzen veranderden naargelang de verschuivingen van het front.: S. Vandebogaerde, *Een kijk op de administratiefrechtelijke organisatie van het 'Etappengebied' tijdens de Eerste Wereldoorlog* (onuitgegeven masterproef, UGent, 2009–2010), 51.

18 B. Tuchman, *The guns of august* (London, 1962).

teerd met de realiteit van de oorlog, engageren zich in aanloop van de 100ste herdenking van de Eerste Wereldoorlog om samen deze boodschap kracht bij te zetten. Een historische logica brengt de zeven steden samen om hun gemeenschappelijke geschiedenis onder de aandacht te brengen. De steden willen de eeuwherdenking van de Eerste Wereldoorlog aangrijpen om deze unieke Belgische geschiedenis en dito (immaterieel) erfgoed op een professionele en hedendaagse manier duurzaam te ontsluiten voor het grote publiek, de erfgoedsector en het onderwijs. Het verhaal van de Martelaarsteden in de Eerste Wereldoorlog is vervaagd uit het collectieve geheugen; hoogstens heerst er nog een publieke herinnering die op geregelde tijdstippen herkauwd wordt en daarbij in vele gevallen voorbij gaat aan de broodnodige historische reflexen. Want de geschiedenis van de Martelaarsteden is een complex verhaal. Aarschot, Andenne, Dendermonde, Dinant, Leuven, Sambreville en Visé waren alle zeven slachtoffer van een ongekende en weloverwogen terreur ten opzichte van de burgerbevolking en van verwoestingen van woonhuizen en cultureel erfgoed in de periode augustus-september 1914. Omwille van deze specifieke gebeurtenissen werden zij in de historiografie 'Martelaarsteden' gedoopt. Deze term werd echter nooit officieel toegekend, iets waar de federale overheid in 2014 verandering in wil brengen. Steden of gemeenten die uitzonderlijk te lijden hadden tijdens de Eerste Wereldoorlog kunnen een aanvraag doen via de federale portaal-site voor deze erkenning.¹⁹ Dit is uiteraard geen exacte wetenschap. Zoals in de inleiding aangehaald zijn het niet enkel deze zeven steden die zich het etiket van *Martelaarstad* kunnen toe-eigenen. Het waren wel deze zeven steden en gemeenten die elkaar in 2010 vonden in een gezamenlijke ambitie om een herdenkingsprogramma uit te werken.

'De gemartelde steden van 1914, ooit wereldwijd de dominante troep van het conflict, raakten onherroepelijk verweven met de verworpen hyperbolen van de oorlogscultuur en verloren zo aan draagwijdte' schrijft Sophie De Schaepdrijver.²⁰ Hiermee verwijzend naar het eerder aangehaalde pacifistische discours, de miljoenen slachtoffers aan de verschillende fronten maar uiteraard ook naar de nazisdaden van de Tweede Wereldoorlog. Om opnieuw de geschiedenis van de Martelaarsteden een plaats te geven in het collectieve geheugen, sloten de steden Andenne, Aarschot, Dendermonde, Dinant, Leuven, Sambreville en Visé op 3 juli 2012 een samenwerkingsovereenkomst. Via deze overeenkomst wil men de geschiedenis van de Martelaarsteden en de Eerste Wereldoorlog opnieuw onder de aandacht brengen bij leerkrachten, jongeren, inwoners en toeristen. Samen met historici, leerkrachten en organisaties die gespecialiseerd zijn in herinneringseducatie wordt op zoek gegaan naar mogelijkheden om jongeren in aanraking te brengen met historisch onderzoek, hen zelf mee te betrekken in het interpretatieproces van gevonden objecten, documenten, verhalen, kaarten en foto's. Door gebruik te maken van hedendaagse toepassingen in combinatie met het erfgoed uit de eigen omgeving, wil men de bezoeker op een impliciete manier laten nadenken over de impact van (de Eerste Wereld)oorlog. Zo zal een smartphone applicatie in Aarschot, Leuven en Dendermonde aan de hand van authentieke foto's de gebruiker opnieuw in aanraking brengen met het verleden. Dit maakt de geschiedenis bijna tastbaar, op deze manier gaan de gebruikers zich identificeren met de gebeurtenissen uit 1914 en is de impact groter dan wanneer enkel de expliciete boodschap 'Nooit meer oorlog' zou meegegeven worden.

De zeven steden werken aan een gezamenlijke publicatie en een rondreizende tentoonstelling met educatieve inslag. De Vlaamse partners gaan hier nog verder in. Zo werken Aarschot, Leuven en Dendermonde een concertreeks doorheen Vlaanderen uit waarbij telkens op de data, 100 jaar na de gebeurtenissen, lokale en

Zeven Martelaarsteden die in 2014 samenwerken

19 www.be14-18.be

20 De Schaepdrijver, *België een parcours van herinnering*, 207.

internationale artiesten op een hedendaagse manier de gebeurtenissen uit 1914 zullen herdenken. Ook zullen de destijds verwoeste gebouwen opnieuw centraal staan. Via een multimediaproject zullen de historische gebouwen, ooit het decor van verwoesting en brand, uitgelicht worden tot een indrukwekkend schouwspel. Een openluchtexpositie met grote foto's gaat de confrontatie aan in Leuven, Dendermonde en Aarschot tussen de toenmalige en de hedendaagse beelden.

De profilering van dit project, door te werken rond één bepaalde herkenbare rode draad complementair aan overbekende '*Flanders fields*', creëert binnen het drukbevolkte WO I-landschap in Vlaanderen absoluut een meerwaarde. Dit brengt ons naadloos bij de praktijk van de publieksgeschiedenis, namelijk het vertalen van de geschiedenis naar 'producten' voor het brede publiek, en dit publiek ook daadwerkelijk bereiken. Dit vergt zoals eerder omschreven een omzichtige aanpak waarbij valkuilen van de eenzijdigheid, de impact van de vele slachtoffers en de *Hineininterpretierung* steeds in het achterhoofd dienen gehouden te worden. Niet enkel op niveau van de zeven steden, maar ook op lokaal en regionaal vlak proberen we binnen dit project te streven naar kruisbestuiving door verschillende heem- en oudheidkundige kringen, projectmanagers, toerismespecialisten, genealogen en academici samen te brengen, wars van de gemeentegrenzen. In de regio Dendermonde treedt de regionale erfgoedcel 'Land van Dendermonde' op als een uitstekend bindmiddel. Een dergelijke samenwerking levert op grotere schaal niet enkel meer publiciteit op voor het project maar garandeert ook een inhoudelijke meerwaarde waarbij de verschillende partners elkaar kunnen aanvullen.

Erfgoedpraktijk: een historische tentoonstelling

In Dendermonde vormt in 2014 een tentoonstelling één van de speerpunten in het herdenkingsprogramma, naast de ontsluiting van het belfort en de opening van een bezoekerscentrum in het stadhuis, thematische wandel- en fietslussen en de eerder vermelde concertreeks in het kader van de samenwerking met de verschillende Martelaarsteden. In de voorbereiding van deze tentoonstelling is geopteerd voor een aanpak om de bevolking uit de regio te bereiken en de tentoonstelling vorm te geven.

Zo werd een grootschalig initiatief opgezet door de erfgoedcel om samen met de heemkundige kringen uit de regio de inwoners te bevragen naar hun familie verhalen over de Eerste Wereldoorlog. Dit ging in elke gemeente gepaard met een scan- en fotosessie van documenten, memorabilia, kaarten en brieven allerhande. Door een samenwerking met professionele historici die een kritische blik wierpen op de publieke archieven, werd een concept uitgedacht waarbij een breed publiek zich zou aangesproken voelen zonder te vervallen in populaire opvattingen die de geschiedenis of haar meerstemmigheid oneer konden aandoen. In de aanloop naar 2014 staat iedere erfgoedwerker, die een complexe en gelaagde geschiedenis zoals deze van de Eerste Wereldoorlog naar een breed publiek wil vertalen, voor grote uitdagingen. De Martelaarsteden zijn daar één van de vele voorbeelden van. In de eerste plaats was het voor ons duidelijk dat we het blikveld van ons project dienden te beperken. Er is gekozen voor één rode draad, namelijk die van de vernieling van cultureel erfgoed en de terreur tegenover de burgerbevolking. 'Wie durft kiezen, kan gerichter zoeken en krijgt een resultaat met meer diepgang. Bespaar jezelf en je publiek de speurtocht naar 'alles': stelt de inspiratiegids.²¹ Het maakt er de zoektocht naar gelijkgestemde partners ook veel makkelijker op. Eén bepaalde rode draad biedt hoe dan ook mogelijkheden om deze verder uit te spitten in de publieksgerichte projecten die je voor ogen hebt. Hoe leefden de burgers verder onder vier jaar bezetting in hun verwoeste stad? Het Duitse leger werd ingekwartierd in

21 Nath en Van Alstein, 14–18 van dichtbij, 28.

Dendermonde. Hoe was de verhouding van een Duitse soldaat tegenover zijn 'gastgezin' in die verwoeste stad? Waren alle inwoners even grote slachtoffers en alle Duitsers even slecht?

Dit brengt ons bij de klemtoon op de meerstemmigheid, zowel in de praktijk als in het discours van je project. In de aanloop naar de tentoonstelling worden heel wat heemkundige kringen, oudheidkundige verenigingen, genealogen en andere organisaties uit de regio door de erfgoedcel bevroegd en actief betrokken in het opzetten van de tentoonstelling. Van onderuit krijgt de tentoonstelling vorm door het organiseren van collectie- en verhalendagen. Het is deze aanpak van onderuit die tot een succes leidt. Er is geen nood aan grote budgetten. De aanpak bereikt net de beoogde efficiëntie door dubbel werk te vermijden. Door informatie uit te wisselen en buiten de besloten kring van de eigen organisatie te gaan werken. De rol van een lokale heemkundige vereniging kan hierbij van cruciaal belang zijn.

Het verhaal van de Martelaarsteden toont ook meer dan ooit het belang van de inhoudelijke meerstemmigheid aan. In plaats van een 'eenheidsgeschiedenis', waarbij in dit geval de Duitsers vreselijke barbaren waren en de Belgen weerloze slachtoffers zoals de propaganda het beschreef, kan het interessant zijn verschillende stemmen aan het woord te laten. Ook wanneer die elkaar tegenspreken. Een tentoonstelling waarbij de bezoeker geprikkeld wordt mee te denken en op basis van deze verschillende stemmen eigen vragen formuleert, kan des te boeiender zijn dan wanneer er louter een opsomming volgt waarbij de uiteindelijke uitkomst reeds vast ligt.

Geen monopolie op het oorlogsverleden: breed gedragen herdenking door samenwerking

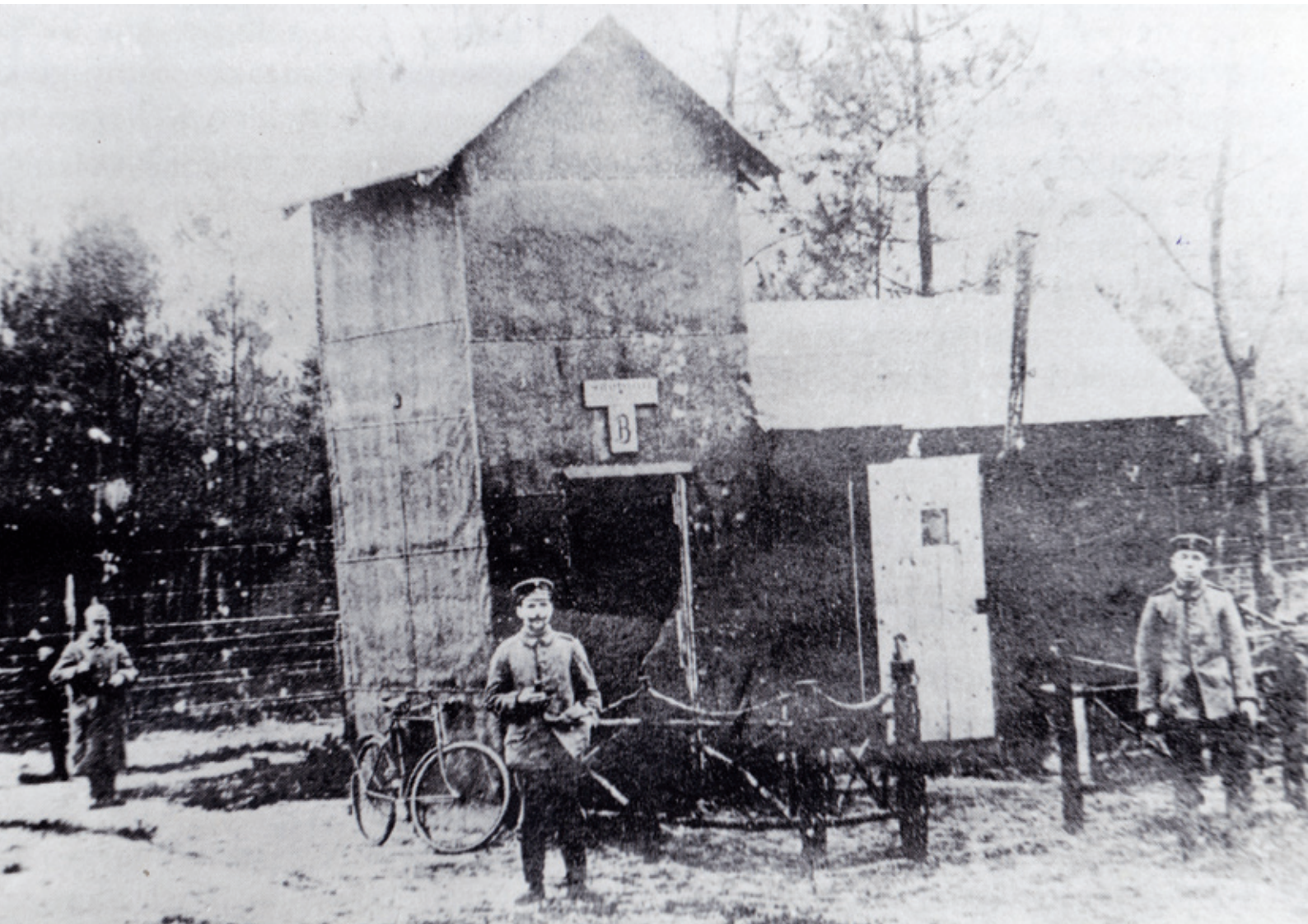
In 2014 zullen tal van gemeentes, verenigingen en organisaties 100 jaar Eerste Wereldoorlog aangrijpen om het verhaal van hun regio, lokale held of een gebeurtenis in de verf te plaatsen. Elke stad of gemeente uit het *gemartelde België*, of die nu aan het front, in niet of wel bezet gebied of onder controle lag van een militaire of burgerlijke overheid, heeft één of meerdere oorlogsverhalen te vertellen. Deze lokale verhalen zijn bij uitstek het terrein van heemkundigen. Heel wat heemkundige kringen beschikken immers over schatten aan informatie die ontegensprekelijk de initiatieven in het kader van *100 jaar Grote Oorlog* mee kunnen inkleuren. Het zijn ook net deze verhalen die, wanneer we het lokale oorlogsverleden willen ontsluiten, de grootste impact hebben op de bezoekers. Lokale initiatieven mikken in de eerste plaats op de bewoners van de regio door in te spelen op de fascinatie voor de eigen roots en voor een stukje wereldgeschiedenis dat even halt hield op de plaats waar zij nu wonen. Het is nu net deze noodzakelijke kennis waar in hoofdzaak heemkundige kringen over beschikken. Dat zijn de verhalen waar de bezoekers zich mee weten te identificeren en die de culturele 'producten' 100 jaar na datum mee relevant kunnen maken. Daarbij laat ik mij graag inspireren door het in de inleiding aangehaalde *Ten Oorlog*. Het programma wist zowel de doorwinterde veteraan van de Eerste Wereldoorlog alsook de onwetende leek te boeien. Met een jongensachtige onbevanging en vanuit een oprechte naïviteit ontdekken de drie, *ten oorlog* trekkende, dagtrippers samen met de kijker de grote en kleinere verhalen van het westelijke front. Van weinig academische ambities gespeend, slaagt het programma er in om de geschiedenis op een erg bevattelijke, maar toch correcte manier en met veel integriteit tot bij het brede publiek te brengen. Niet elke stad of gemeente, laat staan een heemkundige kring, kan echter rekenen op grote marketingbudgetten of -fondsen om aan onderzoek te doen om hun initiatief te ondersteunen. Het is daarom noodzakelijk terug te grijpen naar creativiteit, verbeelding en samenwerking.

Vlasmarkt Dendermonde, oktober 1914 (DF.2010.255 (89))

Biografie

Joachim Spyns (°Brugge, 26.08.1986) is projectcoördinator '100 jaar Grote Oorlog in Dendermonde' en projectmedewerker 'Projectvereniging Martelaarsteden'. In 2008 werd hij Master in de Geschiedenis (UGent) met de thesis 'Hun bloed op het altaar van de vrede'; Onderzoek naar de offerbereidheid van de Belgische soldaten op basis van West-Vlaamse en Luikse frontpers (promotor prof. dr. Antoon Vrints). Sinds augustus 2011 is hij aan de slag als coördinator in Dendermonde. Voorheen werkte hij als projectmedewerker bij de Vlaamse Overheid op de afdeling jeugd tijdens het Belgische EU Voorzitterschap. Joachim Spyns ontdekte de mogelijkheden van publieksgeschiedenis tijdens het uitdenken van mogelijke projecten in het kader van WO I en wil daarbij geschiedenis op een creatieve manier uitwerken voor specifieke doelgroepen. Sinds 19 augustus 2013 is Joachim Spyns aan de slag bij de Koninklijke Bibliotheek Albertina in Brussel als verantwoordelijke voor de publiekswerking.

Het Schalthaus H6 (schakelhuisje)

Het *Schalthaus* H6 (schakelhuisje) lag dicht bij de versperring, ter hoogte van de huidige Klinkaardstraat in Putte. In het hoge gedeelte van dergelijke schakelhuisjes was meestal schakelapparatuur ondergebracht; het lage gedeelte diende als wachtlokaal. Achteraan zien we duidelijk de versperring en een gewapende grenswachter. Wanneer er bij de schakelapparatuur een melding kwam van een incident – bijvoorbeeld een kortsluiting – moest een van de grenswachters in het schakelhuisje langs het patrouillepad naar de plaats van het incident fietsen om na te gaan wat er precies aan de hand was: een dier dat tegen de versperringsdraden was gelopen, een boom die op de draden was gevallen, een mislukte poging om over de versperring te geraken, enz. Vervolgens moest de betrokken grenswachter verslag komen uitbrengen van het incident, werd eventueel de sectoroverste verwittigd en moesten hoe dan ook de nodige maatregelen worden getroffen om zo snel mogelijk het probleem op te lossen (Foto eigen archief).

De duivelsdraad aan de Belgisch- Nederlandse grens tijdens de Eerste Wereldoorlog

'Nach Holland war Tor und Tür geöffnet.'¹

Em. Prof. dr. A. Vanneste (Universiteit Antwerpen)

Deze uitspraak, verschenen in een Duitse publicatie van het interbellum, illustreert perfect de gevoelens van de bezetter tijdens de Eerste Wereldoorlog ten aanzien van de voor hem toch wel storende activiteiten aan de Belgisch-Nederlandse grens. Door het feit dat Nederland niet rechtstreeks betrokken was bij de grote wereldbrand was de Belgische rijksgrens met Nederland immers de enige grens met een niet-oorlogvoerend land. Om diverse redenen, die wij in deze bijdrage zullen toelichten, werd die grens eigenlijk niet meer en niet minder dan een *tweede Belgisch front*. Het moge dan heel wat minder moorddadig geweest zijn dan wat gemeenzaam het IJzerfront wordt genoemd,² toch hebben tal van onze landgenoten er een strijd geleverd waaraan de traditionele geschiedschrijving tot op heden jammer genoeg weinig of geen aandacht heeft besteed. Oorlog is uiteraard een zaak van militairen en veldslagen, maar men mag niet uit het oog verliezen dat ook talrijke burgers gepoogd hebben om een substantiële bijdrage te leveren in de strijd tegen de bezetter. Het ging hier dan voornamelijk om grensbewoners, in de ruime zin van het woord, die in hun eigen dorp en in de omliggende dorpen actief zijn geweest in diverse vormen van verzet.³ Wij zullen dat overigens illustreren aan de hand van een aantal lokale voorbeelden of casussen. Precies daarom is het belangrijk dat, vanuit een ruimere context, het onderzoek naar de plaatselijke geschiedenis poogt om deze *vergeten* gebeurtenissen aan de Belgisch-Nederlandse grens tijdens de Eerste Wereldoorlog op een correcte wijze te reconstrueren en naar waarde te schatten.

1 Naar Nederland stonden de deuren wijd open. W. Foerster (red.), *Kämpfer an vergessenen Fronten* (Berlijn 1931) 451.

2 In ons land vielen er tijdens de Eerste Wereldoorlog ongeveer 600.000 doden, waarvan 550.000 in West-Vlaanderen. (Zie <http://www.inlandersfields.be/NL/nl/woi-in-vlaanderen/dodenregister/inleiding>).

In deze bijdrage gaan wij allereerst en voornamelijk in op de omstandigheden die de grens met Nederland zo uitzonderlijk hebben gemaakt. Vervolgens wordt aandacht besteed aan de bouw en de structuur van de elektrische draadversperring, aan de gevolgen ervan voor de plaatselijke bevolking en aan de slachtoffers die de versperring heeft gemaakt. Hierbij zullen wij proberen te verduidelijken hoe het verzet reageerde op de bouw van de moordende versperring. Tot slot zullen wij nog een aantal suggesties en adviezen formuleren voor verder onderzoek naar de plaatselijke of regionale geschiedenis rondom de draadversperring.

Van bij de aanvang van de oorlog blijkt dat de Belgen – in feite alle westerse geallieerden – in vele opzichten dankbaar gebruik hebben gemaakt van het specifiek statuut van de Belgisch-Nederlandse rijksgrens. Het ging om zes types van grensactiviteiten, waarvan drie rechtstreeks en drie onrechtstreeks voor de bezetter meer dan gewoon verontrustend waren.

Duizenden Belgen zouden dag en nacht het transport van Duitse troepen via het spoor in de gaten houden

Allereerst en voornamelijk waren er de oproepen van koning Albert I en, rond Kerstmis 1914, van kardinaal Mercier⁴ tot alle in België weerbare maar niet gemobiliseerde mannen om het IJzerfront te verwoegen en het danig geteisterd Belgisch leger te versterken. Na de Duitse inval op 4 augustus 1914, de met de Duitse opmars gepaard gaande gevechten, de val van Antwerpen op 9 oktober en de strategische terugtocht naar het noordwesten van het land was het aanvankelijk ongeveer 200.000 man sterke Belgisch leger tot minder dan de helft van zijn effectieven gereduceerd. Na de oproepen van de koning en van de kardinaal ontstonden er snel clandestiene rekruteringslijnen naar Nederland. De oorlogsvrijwilligers werden over de Belgisch-Nederlandse grens geleid, meestal in Vlissingen verzameld en over het Kanaal naar Groot-Brittannië gebracht. Daar kregen ze een korte militaire opleiding en werden ze naar Noord-Frankrijk gevaren waar ze werden toebedeeld aan verschillende strijdende eenheden aan het front. Gedurende de ganse oorlog zouden ruim 30.000 oorlogsvrijwilligers op die wijze achter de IJzer zijn geraakt.⁵

Ten tweede zouden de Britse, Franse en Belgische inlichtingendiensten vrij snel na het uitbreken van de oorlog beslissen om de coördinatiecel van de geallieerde spionageactiviteiten op het vasteland in Nederland te vestigen.⁶ De spionage zelf gebeurde uiteraard in bezet gebied en bestond vooral uit spoorwagobservatie. Duizenden Belgen zouden dag en nacht het transport van Duitse troepen via het spoor in de gaten houden: welke eenheden werden er vervoerd, naar waar werden ze gebracht, met welke bewapening, enzovoort. In België zijn er ruim 6.000 agenten actief geweest, georganiseerd in zowat 300 plaatselijke, regionale of nationale netwerken, de zogenaamde *diensten* of *services*. Waarnemers noteerden zoveel mogelijk gegevens, anderen codeerden die informatie en achtereenvolgende koeriers zorgden ervoor dat de gegevens de Nederlandse grenzen bereikten in Zeeuws-Vlaanderen, Antwerpen of Limburg. Speciale agenten smokkelden de berichten over de grens en in Nederland verblijvende medewerkers brachten ze naar de intergeallieerde inlichtingendiensten. Daar

3 In tegenstelling tot de Tweede Wereldoorlog was er tijdens de Eerste Wereldoorlog geen sprake van gewapend verzet.

4 D. Mercier, *Lettre pastorale sur le patriotisme et l'endurance* de son Eminence le Cardinal Mercier, Archevêque de Malines, Noël 1914 (Londen 1914) [*Herderlijke brief over de vaderlandsliefde en de volharding van zijne eminentie Kardinaal Mercier, Aartsbisschop van Mechelen, Kerstmis 1914*].

5 L. De Vos, *De Eerste Wereldoorlog* (Brussel 2003) 25, 50, 58.

6 Vanaf het einde van 1914 worden de spionageactiviteiten in België en Noord-Frankrijk door de Britten geleid vanuit Folkestone; deze intergeallieerde inlichtingendienst beschikte over belangrijke bureaus in Vlissingen en Maastricht, en vanaf september 1915 ook in Rotterdam.

werd een en ander geanalyseerd en eventueel overgemaakt aan de militaire staven in Groot-Brittannië. Er was ook een beperkt aantal agenten die instonden voor klassieke luchtvaart-, marine- of grondobservatie, bijvoorbeeld rond de haven van Zeebrugge of aan de Duitse kant van het front. Vaak slaagde men erin om informatie – bijvoorbeeld van bij het front – in minder dan 24 uur Nederland of zelfs Folkestone te doen bereiken. Een aantal van deze diensten werd ontmanteld door de Duitse contraspionage, andere hielden het uit tot aan het einde van de oorlog. 225 agenten werden door de Duitsers gefusilleerd.⁷

7 Voor meer cijfers zie J. Van Der Fraenen, *Voor den kop geschoten. Executies van Belgische spionnen door de Duitse bezetter (1914–1918)* (Roesselare 2009).

Ten derde werden er aan de grens niet enkel oorlogsvrijwilligers en geheime berichten overgesmokkeld, maar ook brieven naar en van frontsoldaten. Toen het leger zich had teruggetrokken achter de IJzer ontstonden er al snel allerlei organisaties – zoals *Familiegroet* of *Le Mot du soldat*⁸ – die ervoor zorgden dat familieleden van frontsoldaten brieven konden schrijven naar hun geliefde achter het front. De postdiensten in bezet gebied waren immers in handen van de bezetter en leden onder een strenge censuur. Net zoals dat het geval was met geheime berichten, werden overal te lande clandestien brieven opgehaald, via koeriers naar de grenzen gebracht en naar Nederland gesmokkeld waar ze via vrij goed georganiseerde postkantoren in Maastricht, Baarle-Hertog of Vlissingen naar Groot-Brittannië werden gebracht en verder achter het westelijk front. De antwoordpost legde precies de omgekeerde weg af. Tijdens de ganse oorlog vonden zo honderdduizenden brieven naar en van frontsoldaten hun weg.

8 Letterlijk betekent de Franse term: het woordje van de soldaat.

Ten vierde werd de grensstreek, naast deze drie activiteiten, die voor de bezetter toch wel onrustwekkend waren, nog geteisterd door een bijzonder actieve smokkel. De Belgen smokkelden ten gevolge van de door de oorlog gecreëerde schaarste aan levensmiddelen. De Nederlanders deden het meestal om munt te slaan uit deze toestand – hoewel uiteraard ook sommige Belgische smokkelaars niet vies waren van enig geldgewin. De Duitsers aan de grenzen smokkelden vaak duchtig mee met de Belgen zowel als met de Nederlanders, er was bij hen immers evenmin overvloed aan levensmiddelen, boter, eieren, tabak, fatsoenlijk brood, enzovoort.

Maar er werden niet enkele levensmiddelen vanuit Nederland naar België gesmokkeld. Aangezien de Duitse perscensuur de Belgische kranten aan banden had gelegd, konden onze landgenoten nergens objectieve of correcte informatie vinden over het verloop van de vijandelijkheden aan de verschillende fronten. Vandaar dat ook Nederlandse kranten in het geheim naar België werden gesmokkeld.

Tot slot nog een woordje over de gigantische vluchtelingenstromen in de eerste oorlogsmaanden en gedeeltelijk ook nog tijdens de oorlog. Nadat de Duitsers ons land waren binnengevallen en de burgers een en ander vernamen over de barbarij die de invallers hadden verricht in tal van Belgische plaatsen – Leuven, Dendermonde, Visé, Dinant, enzovoort – maar vooral tijdens het beleg van Antwerpen, ontvluchtten honderdduizenden Belgen het land. Ongeveer 250.000 landgenoten trokken naar Groot-Brittannië en 350.000 naar Frankrijk. Daar werden de Belgen meestal tewerkgesteld in de oorlogsindustrie – ook al niet zo aantrekkelijk voor de Duitsers! Maar ongeveer 1.000.000 vluchtten naar Nederland, waar ze werden onthaald door particulieren en caritatieve organisaties of in rijksvluchttoorden terecht kwamen. Nederland, dat zelf maar 6.000.000 inwoners telde, werd vooral tijdens de maanden september en oktober 1914 letterlijk overrompeld door Belgische vluchtelingen. Omwille van zijn neutrale status kon of mocht Nederland ze niet tewerkstellen, maar ze moesten wel kleren, logies en voedsel krijgen. Daarenboven werden ruim 30.000 tijdens het beleg van Antwerpen gevluchte militairen in Nederland ontwapend en geïnter-

neerd. Het gros van de burgervluchtelingen zou evenwel reeds vanaf november en december 1914 naar België kunnen terugkeren. De geïnterneerde militairen bleven er wel. Maar nog tijdens de oorlog zouden ook veel Belgen nog naar Nederland vluchten: agenten die in België door de Duitsers gezocht werden, burgers die het hier niet meer zagen zitten, enzovoort. Men neemt aan dat er tijdens de oorlog minstens 100.000 Belgen permanent in Nederland zijn gebleven. Het grootste deel van de vluchtelingen in Frankrijk en Groot-Brittannië zijn pas aan het einde of zelfs een jaar na het einde van de oorlog teruggekeerd.

De versperring zelf was niets meer dan een rij palen waarop porseleinen isolatoren waren geplaatst waaraan veelal gladde draad werd bevestigd, soms ook prikkeldraad

Het moge duidelijk zijn dat het aan de Belgisch-Nederlandse grens veel te druk was naar de zin van de bezetter. Een gewone bezetting volstond niet om de talrijke exfiltranten langs de 449,5 km lange Belgisch-Nederlandse tegen te houden: oorlogsvrijwilligers, agenten van de inlichtingendiensten, brieven- en mensensmokkelaars, gewone smokkelaars en burgervluchtelingen. Vooral de eerste drie soorten grensactiviteiten konden voor de bezetter nadelige gevolgen hebben. Duitsland kon net tolereren dat de troepen aan het front werden versterkt door oorlogsvrijwilligers. Spionage moest koste wat kost worden tegengegaan. Clandestiene post had een positieve invloed op het moreel van de fronttroepen en van de bezette bevolking en kon trouwens ook militaire informatie bevatten. Overigens was het verschil tussen de smokkel van oorlogsvrijwilligers, vluchtelingen, post, geheime berichten, kranten en levensmiddelen zeer vaag. Vele verzetslieden aan de grens lieten zich in met verschillende soorten van die activiteiten.

Dat alles verplichtte de bezetter hoe dan ook om tot het uiterste te gaan inzake militaire vindingrijkheid om de grens te bewaken.

De Belgen worden ingekooid

Meer manschappen inzetten aan de grenzen was geen optie: de Duitsers hadden immers hun troepen broodnodig aan het westelijk zowel als aan het oostelijk front. Wat meer prikkeldraad aan de grens, of een gewone afsluiting leken hen al evenmin doeltreffend. Dan maar de grote middelen. Het Duitse leger had in Oost-Europa al enige ervaring opgedaan met het gebruik van elektriciteit – hier nog quasi onbekend – voor oorlogsdoeleinden, als wapen en als logistiek hulpmiddel.⁹ In de onmiddellijke omgeving van gouverneur-generaal von Bissing in Brussel werd in het begin van 1915 beslist om de hele Belgisch-Nederlandse grens af te sluiten met een elektrische versperring. Dat dit geen wilde bevlieging was, moge blijken uit tal van archiefstukken en plannen die aantonen dat een en ander bijzonder zorgvuldig werd voorbereid. Het begin van uitvoering van het plan situeert zich midden in de lente van 1915.

De versperring zou voornamelijk gebouwd worden door Duitse genietroepen – *Pioniere* – van de *Landsturm*, eigenlijk reservisten van tegen de 40 jaar oud.

9 Zie o.m. S. Jellinek, *Elektropathologie. Die Erkrankungen durch Blitzschlag und elektrischen Starkstrom in klinischer und forensischer Darstellung* (Stuttgart 1903); G. Luxbacher, 'Elektrohygiene – Elektrokrieg. Stefan Jellinek und das Elektropathologische Museum in Wien' in: G.A. Stadler en A. Kuisle (reds.), *Technik zwischen Akzeptanz und Widerstand*, New York 1999) 252–259 en R. Pollak en R. Von Rubin, *Die Elektro-Technik im Kriege* (Wenen/Berlijn 1919).

Uiteraard stond de afsluiting altijd op Belgisch grondgebied, soms dicht bij en soms wat verder van de rijksgrens. Het blijkt dat Duitsers reeds voor de oorlog tienduizenden kaarten van België hadden aangekocht: zij wisten dus precies waar en hoe de grenzen met Nederland liepen, van Knokke tot tegen Aken. De bouwers zijn op verschillende plaatsen tegelijk begonnen met het optrekken van de versperring. Zij was dan ook niet overal op hetzelfde moment klaar. Op zijn vroegst was ze af en stond er spanning op in april of mei 1915 (Zandvliet, Stabroek Weelde), maar hier en daar was dat pas een jaar later het geval (Rijkevorsel, Molenbeersel, Maaseik). Hoe dan ook was het tracé in Zeeuws-Vlaanderen in juli 1915 zo goed als volledig afgewerkt. Daarenboven werden sommige stukken van de versperring tijdens de oorlog verplaatst, ondermeer in Noord-Limburg en bij Sint-Laureins.

De versperring zelf was niets meer dan een rij palen waarop porseleinen isolatoren waren geplaatst waaraan veelal gladde draad werd bevestigd, soms ook prikkeldraad. Het aantal draden, op ongeveer 30 cm van elkaar gelegen, kon verschillen van plaats tot plaats: soms waren het er maar drie, soms wel tien. Toen de Duitsers merkten dat men door het toepassen van speciale technieken tussen de draden kon glijpen, hebben zij op bepaalde trajecten de draden ook nog verticaal met elkaar verbonden. In of langs de versperring stonden er op ongeveer 50 m van elkaar palen van zowat zeven meter hoog, die de aanvoerleiding droegen. Aan beide zijden van deze versperring hebben de bouwers een beschermende laterale afsluiting gebouwd. Meestal bedroeg de afstand tussen de gewoonlijk minder verzorgde en lagere laterale versperringen enerzijds en de centrale versperring anderzijds anderhalve tot twee à drie meter. Belangrijk om weten is dat enkel de centrale versperring onder spanning stond.

De draadversperring aan de Posthoorn bij Boekhoute. Men onderscheidt duidelijk de drie versperringen, met in het midden de draden, bevestigd aan de porseleinen isolatoren, waar een spanning van 2000 volt op stond. Rechts ligt het patrouillepad, altijd aan de Belgische kant van de versperring, met een grenswachter. Omdat dit een gebied was dat regelmatig kon overstromen, werd het patrouillepad enigszins verhoogd (Foto archief Alex Vanneste).

Aan de Belgische kant van de versperring, uiteraard buiten de laterale bescherm-
draden, trokken er permanent Duitse militairen de wacht op: soms waren het vaste
schildwachten, soms grenswachters die langs de draden op het patrouillepad
stapten. 's Nachts werd het aantal schildwachten of patrouilleurs meestal ver-
dubbeld. Zij klopten altijd wachtbeurten van twee uur, waarna ze werden afgelost.
De militairen die de versperring bewaakten, hadden opdracht gekregen om altijd
meteen te vuren wanneer er niet werd gereageerd op een *Werda*?¹⁰ of *Halt!*

10 Wie is daar?

De draadversperring op de Muggenhoek tussen Kieldrecht en Prosper. Rechts staat de hoeve Deckers, toen ook smederij. Links van de versperring, niet te zien op deze foto, stond de hoeve van H. Van Royen op een stukje niemandsland. Links vooraan ziet men een schakelkast voor het beheer van de spanning op de draden. Op deze plaats is een smokkelaar aan de versperring omgekomen. Ook een Duitse militair is hier tijdens het smokkelen *aan de draad blijven hangen*. Hij had even de spanning op de draden afgezet om aan de overkant wat tabak te gaan kopen. Een niets vermoedende collega had evenwel de stroom terug ingeschakeld (Coll. F. Duinkerke, Bergen op Zoom; met dank aan M. Buise, Hulst, voor de toelichtingen).

Op het traject tussen de Schelde en de Duitse grens stonden er op regelmatige
afstanden schakelhuisjes, om de 500 tot 3000 meter, naargelang van de
omstandigheden. Het waren er ruim 130. Die schakelhuisjes deden uiteraard
dienst als wachtlokaal voor tien tot veertig manschappen en technici, maar er
stond ook apparatuur in om de spanning op de draden te beheren. Immers,
er stond niet altijd spanning op alle draden. De militaire verantwoordelijke van
een bepaald traject – de *Streckenmeister*¹¹ – bepaalde welke en hoeveel draden
onder spanning werden gezet in zijn zone; dat kon overigens van uur tot uur
veranderen. De patrouilleurs stapten gewoonlijk het traject af tussen twee
schakelhuisjes. Langs de draadversperring in Zeeuws-Vlaanderen stonden er hier
en daar ook wel eens barakken die dienst deden als schakelhuisjes, maar vaak
gebruikte men daarvoor ook woningen die dicht bij de versperring stonden.

11 Zoneleider, trajectleider.

De spanning op de versperring bedroeg in principe 2000 volt. Aangezien er
in die tijd nog geen grote elektriciteitscentrales waren – met uitzondering van
Langerbrugge, dat overigens zou weigeren om stroom te leveren aan de
bezetter¹² – moest stroom gehaald worden bij de zeldzame bedrijven die hem
zelf opwekten voor hun eigen machines. In de Voerstreek kwam de stroom van
de Akense trammaatschappij, via een kabel uit Reutershag bij Aken. Een deel van
de Antwerpse Kempen en gans Limburg werden voorzien van stroom komende
van generatoren in een zagerij in Lommel en de buskruitfabriek van Kaulille.
De rest van de Antwerpse Kempen kreeg stroom van een transformatorhuis

12 Zie N. Kerchaert en D. De Vleeschauer, *Het nieuwe licht uit Langerbrugge* (Antwerpen 1990).

in Kapellen, verbonden met Merksem. In Zeeuws-Vlaanderen kwam de stroom waarschijnlijk van een kleine elektriciteitscentrale bij Heist, en verder van enkele kleine bedrijfjes langs de grens. Verder waren er nog een aantal bijkomende alarminstallaties voorzien: luchtballons, uitkijktorens met grote projectoren waarvan de lichtbundels 's nachts over het landschap schoven, alarmbellen, mijnen in de nabijheid van de versperring, enzovoort.

Dat alles betekende natuurlijk dat er bij de aanleg van de versperring altijd eerst een vrij brede zone van tien tot twintig meter moest worden vrijgemaakt, ontbost of vlak gemaakt. Wanneer de versperring werd opgetrokken op landbouw- of weidegrond, slaagden de genietroepen erin om met een groep van 50 tot 60 man 1 km per dag te bouwen. Wanneer het terrein ietwat weerbarstig was – bijvoorbeeld wanneer er flink moest ontbost worden – duurde het soms wel verschillende maanden om een stuk van 10 km aan te leggen.

De militairen die de versperring bewaakten, hadden opdracht gekregen om altijd meteen te vuren wanneer er niet werd gereageerd op een *Werda?* of *Halt!*

De versperring sloot België volledig af van Nederland, maar toch voorzagen de Duitsers op regelmatige afstanden poorten in het hek. Er waren doorgangen die enkel bestemd waren voor militaire doeleinden – *Militärdurchlässe*¹³ – doorgangen voor burgers – *Zivildurchlässe*¹⁴ – en doorgangen voor militairen zowel als voor burgers. Er waren over de ganse lengte van de versperring een zeventigtal poorten; het grootste deel, een kleine vijftig, waren militaire doorgangen. Natuurlijk werden dergelijke doorgangen bijzonder goed bewaakt en werden zij pas in uitzonderlijke omstandigheden geopend. Hoewel dit enige verwondering kan wekken, waren er toch voldoende redenen om dit soort poorten te voorzien in de versperring. Allereerst en voornamelijk was het voor de bouwers van de versperring natuurlijk onmogelijk om het soms uiterst grillig verloop van de rijksgrens zeer nauwkeurig te volgen. Dat had voor gevolg dat er soms grote stukken Belgisch grondgebied werden afgesneden, waardoor een stuk Belgisch niemandsland tussen de rijksgrens en de versperring kwam liggen. Zo liep het hek bij de drie *bulten* van de Antwerpse Kempen eigenlijk aan de basis van de uitstulpingen, waardoor dorpskernen zoals Essen, Meerle en Poppel volledig afgesloten waren van de rest van België. Dat was ook het geval met Postel. Dat maakt dan ook dat de elektrische grensversperring ongeveer 100 km korter was dan de rijksgrens. Maar uiteraard bleven die stukken niemandsland tot bezet België behoren: er waren in Essen, Meerle en Poppel, om enkel die te vermelden, militairen ingekwartierd net zoals in elk ander Belgisch dorp. Het spreekt voor zich dat de bezettingstroepen zich vrij moesten kunnen bewegen tussen het gebied onder en boven de versperring. Daarvoor waren dergelijke poorten noodzakelijk. De poorten stonden ook op enkele belangrijke wegen tussen Nederland en België, en daar waar een belangrijke spoorlijn de grens dwarsste. Deze voorzorgsmaatregel was wellicht ingegeven door het feit dat het tijdens de oorlog misschien wel eens nodig zou kunnen blijken om Duitse militairen door te laten naar Nederland of, omgekeerd, om Nederlandse militairen door te laten naar België. Niemand – ook de Duitsers niet – wist of de Nederlanders hun

13 Doorgangen voor militairen.

14 Doorgangen voor burgers.

neutraliteit zouden bewaren, of zij ooit de kant van de geallieerden zouden kiezen of misschien wel de kant van Duitsland. Aan deze poorten werd ook vaak brood geleverd vanuit Nederland. Door de oorlogstoestand heerste er natuurlijk een schrijnende schaarste in België en was er bijvoorbeeld geen meel om brood te bakken. Na onderhandelingen met de Nederlanders mochten deze laatste aan de poorten in Nederland gebakken brood komen leveren, uiteraard onder toezicht van Duitse grenswachters. De bezetter beval de plaatselijke burgerlijke

Een goed bewaakte poort in de versperring bij grenspaal 282 aan de Hellestraat bij Stekene. Deze foto illustreert duidelijk dat de grenswachters meestal oudere soldaten waren, veelal van de Landsturm. Aan de andere kant van de poort zien we een Nederlandse grenswachter. Het gaat hier meer dan waarschijnlijk om een *Zivildurchlaß*, dit is een poort waarlangs burgers naar Nederland konden gaan, op voorwaarde dat zij in het bezit waren van een *Passierschein* (Collectie L. Dullaert, Heemkring d'Euzie, Stekene; verschenen in d'Euzie 1, 1982, 4, p 64).

autoriteiten om in te staan voor een billijke verdeling van het brood onder de bevolking. Tot slot gebeurde het wel eens dat burgers de toelating kregen om via een dergelijke poort naar Nederland te gaan, voor een aantal uren of dagen, bijvoorbeeld om een ziek familielid te bezoeken of om een begrafenis bij te wonen. Een toelating hiervoor moest altijd schriftelijk verschaft worden op de *Kommandantur*, veelal tegen betaling. Op de *Passierschein*,¹⁵ het document dat aan de poort moest voorgelegd worden, waren alle identiteitsgegevens van de persoon in kwestie aangebracht, alsook de geldigheidsduur van het document. Zo kon iemand bijvoorbeeld de toelating krijgen om vanaf 10.00 uur België te verlaten, en moest diezelfde persoon zich ten laatste om 17.00 uur opnieuw aanmelden aan dezelfde poort. Indien de persoon 's avonds te laat was, of gewoon niet terugkwam, werden de familieleden van de betrokken persoon meestal meteen gearresteerd en volgden er flinke boetes voor de familie en/of voor de gemeente waar de persoon woonde.

15 Pas, vrijgeleide.

Overigens mochten burgers zich niet in de nabijheid van de versperring begeven. Langs de hele Belgisch-Nederlandse grens was er een *Grenzstreife* of *Todesstreife*¹⁶ afgebakend van 100 tot 500 meter, naargelang van de omstandigheden, het tijdstip of het landschap. Wie zich in die zone bevond, kon meteen worden gearresteerd door militairen die daar patrouilleerden. Landbouwers die dicht bij de versperring akkers of weiden hadden liggen, konden uitzonderlijk een toelating krijgen om zich op bepaalde tijdstippen of tijdens oogst- of hooi-periodes naar die akkers of weiden te begeven. Dat was overigens ook het geval voor landbouwers die velden hadden liggen in een stuk niemandsland of zelfs op Nederlands grondgebied.

16 Grensstrook of dodenstrook.

De uitvoering van de versperring kon verschillen van plaats tot plaats en hing in feite af van de plaatselijke omstandigheden: vlak of heuvelachtig landschap, bos, landbouw- of weidegrond, bewoonde of onbewoonde zones, heide, moerasen, enzovoort. De meest eigenaardige situatie deed zich voor in de zogenaamde dubbeldorpen. Een dubbeldorp is een Belgische dorpskom die helemaal aansluit bij een Nederlandse dorpskom en waarbij de rijksgrens dus tussen of zelfs doorheen de woningen loopt. Vooral Zeeuws-Vlaanderen kent een aantal van die dorpen: Kieldrecht en Klein-Meerdonk (België) en Nieuw-Namen (Nederland), Koewacht (België) en Koewacht (Nederland), De Klinge (België) en Clinge (Nederland), Overslag (België) en Overslag (Nederland). In De Klinge loopt de grens op een bepaalde plaats midden langs de as van een straat: daar stond dan ook een stuk versperring letterlijk in de goot. Bij de bouw van de versperring aarzelden de Duitsers overigens zelden om gebouwen af te breken of om bewoners uit hun huizen te jagen. Tussen Kieldrecht en Nieuw-Namen bestonden de laterale versperringen trouwens uit twee meter hoge kippendraad. In die dorpen was er dan ook niet altijd een *Grenzstreife*, maar werd de versperring uiteraard extra goed bewaakt.

Een bijzonder mooi voorbeeld van een niets ontziende doortastendheid waarmee de bouwers van de versperring optraden, is dat van de versperring in Noord-Limburg. Aanvankelijk liep de versperring er van de grens bij Lozen recht tot aan het punt van de grens tussen Lommel en Neerpelt. De versperring dwarste het kruispunt van de Achelse Quatre-Bras. Ten noorden van de draad lag een vrij groot stuk niemandsland, met onder andere de dorpen Achel en Hamont en, helemaal in de noordelijke punt, de Sint-Benedictusabdij. Toen de Duitsers merkten dat dit niemandsland een eldorado was voor spionnen en smokkelaars, beslisten ze om de versperring naar het noorden te verplaatsen en ze gewoon van dichtbij de grens te laten volgen. Het immense goed van de Sint-Benedictusabdij ligt evenwel te paard op de grens, zelfs de slotmuur loopt over beide landen. De Duitsers hebben er dan bij de verplaatsing van de versperring in de zomer van 1916 niets beters op gevonden dan het hek dwars door het goed van de religieuzen te leggen. Dat ze daarvoor een flinke opening moesten kappen in de slotmuur was voor hen uiteraard geen bezwaar. Gelukkig waren de religieuzen eerder al gevlucht naar andere kloosters; enkele verbleven nog op een tot verblijfplaats ingerichte barak op Nederlands grondgebied. Toen ze er ook een kapel hadden ingericht ter ere van *Onze-Lieve-Vrouw*, spraken sommigen van de *kapel van Onze-Lieve-Vrouw-ter-Kippen*.

Beide foto's getuigen van de verplaatsing van de draadversperring aan de Sint-Benedictusabdij (Achelse Kluis) in augustus 1916. Bovenaan ziet men duidelijk hoe het nieuw tracé van de versperring door het goed van de abdij loopt, en onderaan hoe de bezetter niet heeft gearzeld om daarvoor een stuk van de slotmuur te slopen (Coll. L. Van de Sijpe, Heemkring De Goede Stede Hamont).

Impact van de draadversperring op de bevolking

De draadversperring sloot in de eerste plaats de Belgische grensbevolking af van vrienden, kennissen en familieleden in Nederland. Mogelijke en zeldzame contacten verliepen moeizaam en waren onderworpen aan strenge regels. Hier en daar liet een goedmoedige grenswachter soms wel eens toe – in ruil voor wat tabak, een fles jenever of enkele merken – om aan de draad met bekenden aan de andere kant een babbeltje te slaan. Wanneer de officieren van de grenswacht dat te weten kwamen, werd de begripvolle grenswacht echter meestal gestraft. Reguliere handel tussen België en Nederland werd uiteraard totaal onmogelijk gemaakt, hetgeen de smokkel nog meer in de hand werkte.

De versperring bij Wortel Kolonie. Het betreft hier een stuk versperring in standaarduitvoering, met vijf gladde draden. Het was de Duitse grenswachters geraden om niet tussen de draden te lopen. Zij moesten op het patrouillepad blijven, dat overigens zo goed als altijd aan de Belgische kant van de versperring lag (Collectie Herman Janssen, Merksplas).

Personen van woonkernen die in het niemandsland waren gelegen, hadden het bijzonder moeilijk. Soms leidde dat tot bizarre toestanden. In Zeeuws-Vlaanderen ligt de wijk Moershoofde (gemeente Sint-Laureins) tussen de rijksgrens, waarlangs de versperring stond, en het Leopoldkanaal. De inwoners van deze enkele honderden meters brede strook mochten de rijksgrens en de versperring niet overschrijden; zij konden evenmin naar het binnenland, ten zuiden van het kanaal, omdat alle bruggen streng bewaakt werden. Na veel gezeur slaagden zij erin om de versperring enkele honderden meter naar het zuiden te laten verplaatsen, op de noordelijke oever van het kanaal, maar dan wel op eigen kosten. Vanaf dat ogenblik maakte de bezetter zich helemaal niet druk over wat er gebeurde op de kleine wijk Moershoofde, nu ten noorden van de versperring. De rijksgrens zelf was zo goed als vrij, zodat de mensen aldaar, nu aangewezen op Nederland, voor de rest van de oorlog met rust werden gelaten. Die strook draagt nu nog altijd de toepasselijke naam *Klein België*. Deze toestand was evenwel een uitzondering.

We vermeldden reeds de ongemakken voor landbouwers die akkers, weiden of velden hadden dicht bij de versperring, aan de andere kant van de versperring of

zelfs in Nederland. Het toekennen van vergunningen om die akkers of velden te bewerken hing uitsluitend af van de willekeur van de plaatselijke vertegenwoordigers van de bezettende overheid.

Belgische arbeiders die normaliter in Nederland werkten, kregen het eveneens moeilijk. Er kon meestal geen sprake zijn van een dagelijkse overschrijding van de grens in beide richtingen. Het was enkel bij uitzondering, en meestal voor korte periodes, dat een reisje naar Nederland, heen en weer, werd toegestaan. Die arbeiders moesten dan maar in België blijven, en werden werkloos. Ze konden ook in Nederland blijven, maar dan waren ze gescheiden van hun gezin. Anderen probeerden dan weer clandestien de grens te overschrijden om toch maar iets te kunnen verdienen, bijvoorbeeld bij een landbouwer in Nederland. Dat de bezetter dit soort dagelijks verkeer met Nederland verbood, had natuurlijk te maken met het feit dat dergelijke overtochten vaak gepaard gingen met het meenemen van smokkelbrieven of van berichten van of voor de inlichtingendiensten.

De smokkel en het naar Nederland overbrengen van oorlogsvrijwilligers, smokkelbrieven en berichten voor de inlichtingendiensten werden dusdanig bemoeilijkt en hielden voortaan nog meer gevaren in dan in de periode toen de versperring er nog niet stond. Voor wie aan de grens of aan de versperring betrapt werd tijdens het overbrengen van vluchtelingen, oorlogsvrijwilligers, smokkelbrieven of geheime documenten, was de rekening snel gemaakt. Het arsenaal straffen was indrukwekkend: geldboetes, korte tot levenslange gevangenisstraffen, deportatie naar Duitsland of een veroordeling tot de doodstraf na een schijnproces. De zwaarste straffen – de doodstraf of levenslange dwangarbeid – waren bestemd voor de zogenaamde spionnen, de leiders en belangrijke medewerkers van spionagenetwerken. Minder belangrijke medewerkers van dergelijke diensten kregen meestal een gevangenisstraf van tien jaar. Rekruteurs konden rekenen op een gevangenisstraf van langere of kortere duur of op boetes, net als hardleerse brievensmokkelaars of gewone burgers die in het bezit werden gevonden van frontbrieven.

We kunnen ons eigenlijk nauwelijks voorstellen wat elektriciteit toen betekende voor de modale grensbewoners, onbekend en zonder meer mysterieus. Al snel zouden zij evenwel ondervinden hoe dodelijk elektriciteit wel kon zijn: een van de eerste slachtoffers viel al begin april 1915 bij Weelde. En natuurlijk merkten zij ook wel dat er heel wat dieren omkwamen na aanraking van de stroomdraden. Aan de versperring zouden dan ook heel wat dodelijke slachtoffers vallen: ofwel werden ze geëlektrocuteerd, ofwel werden ze neergeschoten door alerte grensbewakers. Sommigen verdronken ook bij het overschrijden van kanalen of rivieren dicht bij de versperring. Al bij al beschikken wij momenteel over een lijst van ruim 950 gedocumenteerde slachtoffers aan de draad, waarvan om en bij de 90 procent mannen. Ongeveer 50 procent van de slachtoffers waren Belgen (vluchtelingen, agenten van de inlichtingendienst, smokkelaars), een kwart waren Duitsers (grenswachters en heel wat deserteurs), bijna 10 procent waren Nederlanders (grenswachters en smokkelaars), en de rest waren Russen (ontvluchte krijgsgevangenen), Fransen (vluchtelingen en militairen) en enkele Britten (hoofdzakelijk militairen). 75 procent van al die slachtoffers kwam om ten gevolge van elektrocutie, de anderen werden neergeschoten of verdronken.

Technieken om door de versperring te gaan

Velen hebben alsnog geprobeerd om door de versperring naar Nederland te trekken. Het ging altijd om dezelfde: oorlogsvrijwilligers, agenten van de inlichtingendiensten, vluchtelingen, door de Duitse contraspionage opgejaagde burgers, de mensen- en brievensmokkelaars, gewone smokkelaars, deserteurs, enzovoort. Het moge duidelijk zijn dat de geallieerde inlichtingendiensten in

Een door elektrocutie flink toegetakeld slachtoffer bij de draadversperring in de Voerstreek. Wanneer de Duitse grenswachters een lijk vonden bij de versperring, ont deden ze het meestal onmiddellijk van zijn of haar kledij om na te gaan of het slachtoffer geen geheime documenten bij zich had (Collectie Theo Broers, Moelingen).

Nederland erop stonden dat de berichtenstroom uit bezet gebied bleef doorgaan en dat verdachte of door de Duitsers gezochte agenten tijdig naar Nederland werden gebracht. Ook de clandestiene postdiensten moesten blijven werken. Er bestonden verschillende technieken om het duivelse hek te lijf te gaan. We vermelden er hier enkele. Men kon met een klein schopje een sleufje graven onder de laagste stroomdraad en zo onder de versperring glippen. Sommigen gebruikten wollen dekens die ze rond twee boven elkaar liggende stroomdraden wikkelen, om tussen de aldus geïsoleerde draden te kruipen. Men kon onder de laagste draad of tussen de laagste en de op een na laagste draad een ton steken waarvan de boven- en onderkant waren uitgeklopt: zo ontstond een geïsoleerd tunneltje. Anderen gebruikte een houten fietsvelg die ze tussen de draden vastzetten. In de Voerstreek zowel als in Zeeuws-Vlaanderen probeerde men met een polsstok over de versperring te springen. Men kon een ladder tegen een versperringspaal plaatsen en zo over de draden kruipen – soms had men hulp van de overkant en gebruikte men twee laddertjes. Veel passeurs gebruikten een hefboomkniptang en knipten enkele draden door. Dat moest evenwel snel gebeuren,

Met een passeurs- of vouwraam, ook plooi kader genoemd, konden ervaren passeurs door de versperring glippen. Bovenaan en onderaan waren gleufjes gemaakt, met isolerend materiaal, om het passeursraam vast te zetten tussen twee stroomdraden. Dit origineel passeurskader steekt hier tussen de draden van de zeer voortreffelijke en historisch correcte reconstructie in Zondereigen, een gehucht van Baarle-Nassau (Foto Herman Janssen, Merksplas; het raam is eigendom van de Heemkundige Kring Marblas, Merksplas).

want na het doorknippen van een draad klonk er meestal een alarm. Sommige passeurs beschikten over rubberen handschoenen en laarzen, waarmee ze op redelijk veilige wijze konden werken aan de versperring. Handig was ook een rubberen mat die men onder de draden schoof en die het mogelijk maakte om door de draden te kruipen: zolang men tijdens het vasthouden van een stroomdraad op de rubberen mat bleef staan, was er geen gevaar. Velen gebruikten ook een zogenaamd passeurskader: een opplooibaar en geïsoleerd raam dat tussen twee draden werd vastgezet, en waardoor men dan aan de andere kant kon geraken. Het blijkt ook dat in zeer veel gevallen met kleine of grotere groepen door de versperring werd gegaan na omkoping van de Duitse grenswachters. Het lijkt op het eerste gezicht allemaal vrij gemakkelijk, maar toch was elke doortocht levensgevaarlijk, welke techniek men ook gebruikte. Allereerst liep men steeds het risico dat alerte grenswachters in het grensgebied bij de versperring iets hoorden of zagen en hun wapens gebruikten, ook al gebeurden de meeste passages over de grensdraad 's nachts. Vooral onervaren lieden –

vluchtelingen en oorlogsvrijwilligers – die maar één keer door de versperring moesten geraken en dat probeerden te doen zonder de professionele hulp van een ervaren passeur of grensgids, raakten al snel in paniek en maakten fouten. Het sleufje onder de draad moest snel en diep genoeg gegraven worden, zo niet... Velen zijn omgekomen nadat ze aan de andere kant van de versperring van de ladder sprongen. Sommigen maakten zelf een passeurskader: vaak was dat niet aangepast aan de ruimte tussen de stroomdraden of ontbrak het hen aan handigheid om veilig door de opening te kruipen. Met andere woorden, elke techniek moest zeer oordeelkundig en zorgvuldig worden toegepast, hetgeen niet gemakkelijk was in de spanning van het moment of omdat een en ander altijd zeer snel moest gaan: overal stonden er langs het hek schildwachten of liepen er patrouilleurs langs de draad. Overigens zijn ook een aantal ervaren passeurs omgekomen aan de draad.

In zo goed als elk grensdorp zijn er slachtoffers gevallen ten gevolge van dramatische ongevallen, maar over de gehele lengte van de versperring is er zeker twintig- tot dertigduizend keer door de levensgevaarlijke versperring gegaan.

We vermelden hier het tragisch ongeval van een van de broers Goemaere in Achel. De tweeëntwintigjarige Henri Goemaere, zoon van een vooraanstaand Brussels drukker en uitgever, was op 8 oktober 1915 gesneuveld op de brug over het kanaal Plassendale-Nieuwpoort in Slijpe. Zijn in 1896 geboren broer Joseph wilde de dood van Henri wreken en trok als oorlogsvrijwilliger te voet van Brussel naar Achel, op zoek naar een ervaren passeur die hem over de versperring wilde helpen. Als laatste van een groep van 11 vluchtelingen wilde hij op 16 juni 1917 door de draad kruipen. Hij beging ongetwijfeld een onvoorzichtigheid en *bleef aan de draad hangen*, zoals men toen zei. Beide broers liggen begraven op het schilderachtige kerkhofje rond de kerk van Slijpe.¹⁷

Een ander akelig drama is dat van Louis d'Argent en zijn vrienden. Louis, in 1897 geboren in de buurt van Charleroi, wilde als oorlogsvrijwilliger naar het front trekken. Van zijn vader moest hij evenwel wachten tot hij ten volle 19 jaar oud was. Hij vertrok op 14 oktober 1917 vanuit het verre Wallonië in de richting van Mol en Lommel. Na een eerste mislukte poging probeert hij andermaal, de avond van 21 oktober, door de versperring te geraken, in gezelschap van Remy Kesteley (°3.8.1896) en de broers Julien (°15.4.1900) en Jules (°1898) Desplanque, twee soldaten uit Komen, wevers van beroep. 's Nachts plaatst een passeur die hen vergezelde het passeursraam tussen de draden. Louis en een van de twee broers Desplanque slagen erin om aan de overkant te geraken. De tweede Desplanque begaat evenwel een onvoorzichtigheid, raakt een stroomdraad aan en stort meteen neer. Zijn wanhopige broer keert op zijn stappen terug en ziet het lichaam van zijn oudere broer als het ware aan de versperringsdraden vastkleven. Hij wil hem redden, probeert zijn broer vast te grijpen om hem van de moordende draden weg te trekken en wordt meteen zelf dodelijk geëlectrocuteerd: hij stort neer op zijn broer. Inmiddels is ook Louis d'Argent terug naar de versperring gekomen. En in een poging om de tweede Desplanque tegen te houden, wordt hij door de kracht van de elektriciteit onverbiddelijk meegesleurd tegen de versperringsdraden. Een felle gil snijdt door de nacht... En dan, dan is het opnieuw stil. Drie slachtoffers op minder dan een minuut tijd. Enkele maanden later stappen twee onbekenden van de trein in het station van Lommel, een man en een vrouw, in vrij opvallende rouwkledij. Zij wandelen naar het kerkhof, leggen bloemen neer op het graf van Louis d'Argent en bidden. De dorpsbewoners die voorbijkwamen, zagen de twee bedevaarders, neergeknield in het gras, bittere tranen wenend. Niemand heeft ooit geweten of het de ouders waren van Louis d'Argent of van de broers Desplanque.¹⁸

17 Met dank aan Dhr. M. Constandt, archivaris in Middelkerke, en aan Em. Prof. dr. L. Simons, erehoofdbibliothecaris van de Universiteit Antwerpen, voor het verschaffen van genealogische informatie over de familie Goemaere.

18 Naar M. Anciaux, *L'héroïsme des jeunes* (Parijs 1925) 27–31. Zie ook W. Van Ham, 'Een harde les van de dodendraad', *Eindhovens Dagblad* 5 augustus 2008, die het evenwel heeft over drie Franse vluchtelingen.

Het einde van de oorlog

Aan het einde van de oorlog wordt de elektrische draadversperring meteen afgebroken, meestal door de plaatselijke bevolking, soms al vóór de Wapenstilstand. De palen van het hek kwamen goed van pas als brandstof voor de nakende winter. Ook de draad zelf was welkom, vooral voor de landbouwers die nu opnieuw hun weiden konden afsluiten nadat de Duitsers tijdens de oorlog alle mogelijke soorten draad hadden opgeëist.

Aan het einde van de oorlog wordt de elektrische draadversperring meteen afgebroken, meestal door de plaatselijke bevolking, soms al vóór de Wapenstilstand.

Aan de versperring gebeurde er nog een dramatisch ongeval na 11 november. De zevenendertigjarige landbouwer Jan Van Looveren uit Wuustwezel wilde op 12 november aan zijn ouders fier gaan vertellen dat hij in Meer een boerderijtje had gekocht. Net op de plaats waar Jan door de versperring moest gaan, stond er evenwel nog spanning op de draden. De niets vermoedende landbouwer raakte de draden aan en kwam ter plaatse om. Wellicht was Jan Van Looveren het laatste slachtoffer van de draadversperring – maar dan wel na de Wapenstilstand.¹⁹

Resten van de versperring zijn er nauwelijks te vinden. Hier en daar, op een afgelegen pad waar de versperring ooit heeft gestaan, vindt men soms nog wat resten van de porseleinen isolatoren die op de versperringspalen stonden.

Uiteindelijk blijkt dat het elektrisch hek tijdens de Eerste Wereldoorlog een trieste episode is in de lange geschiedenis van afsluitingen, versperringen en muren die de mens heeft gebouwd om bevolkingsgroepen, vijanden of vermeende vijanden, van zijn eigen territorium te weren, uit te sluiten of in te kooien. Wij denken hierbij, onder andere, aan de Chinese Muur, de muur van Hadrianus en de Berlijnse muur.

Tot wat heeft het allemaal gediend?

Aan de slag in eigen streek: op zoek naar de sporen van de draadversperring

Zoals in elk gedegen historisch onderzoek verdient het aanbeveling om zoveel mogelijk systematisch te werk te gaan. Het bronnenmateriaal zit verspreid in lokale archieven, en is vaak verborgen tussen archiefstukken die niet rechtstreeks te maken hebben met de versperring zelf. Een uitzondering daarop vormen over het algemeen de stukken die de spionage en het verzet betreffen, omdat de band met de activiteiten aan de versperring in dat geval iets duidelijker is. Het iconografisch materiaal is niet zeer uitgebreid – er mocht tijdens de oorlog immers niet vrij gefotografeerd worden – en berust vaak in privécollecties. Dat is eveneens het geval met egodocumenten en verhalen van personen die in contact kwamen met de versperring. Een systematische oproep bij de – vooral oudere – plaatselijke bevolking kan soms tot verrassende resultaten leiden. Ook mondelinge getuigenissen kunnen bijzonder interessant zijn, maar dienen uiteraard met de nodige voorzichtigheid en kritische zin te worden behandeld.

19 Naar schriftelijke ongepubliceerde mededelingen van D. Huijbrechts, 'Slachtoffers grensincidenten WO I Kanton Hoogstraten' en 'Het sneuvelen van Max Skolle' en een schriftelijke mededeling van 6 mei 1998 van Frans Gagelmans (Loenhout). Jan Van Looveren was een neef van de grootvader van Frans Gagelmans.

1. Lokale archieven

Wie aan de slag wil gaan rond de geschiedenis van de draadversperring in een of ander grensdorp zal uiteraard in de eerste plaats moeten nagaan of er in plaatselijke archieven nog iets te vinden is: gemeentearchief (voor zover dit niet is overgebracht naar het Rijksarchief), archieven van kloosters, abdijen, scholen, bedrijven, ziekenhuizen, enzovoort. Meestal bevat het gemeentearchief stukken i.v.m. instructies van de bezetter aan het gemeentebestuur (verordeningen, aankondigingen, reglementen, bestellingen, betalingen, straffen, kaartjes, enzovoort) in verband met het gemeentelijk gebeuren tijdens de oorlog, en dus soms ook betreffende de versperring. Het kan ook belangrijk zijn om de registers van de burgerlijke stand te raadplegen, zeker indien men de slachtoffers aan de draadversperring wil identificeren en repertoriëren.

2. Persoonlijke archieven en getuigenissen

Het is evenzeer belangrijk om na te gaan of er bij inwoners van de gemeente nog stukken te vinden zijn, mogelijks nog *mémoires* of notities van personen die de oorlog hebben meegemaakt. Een oproep via heemkundige tijdschriften of lokale kranten leverde al meer dan eens goede resultaten op. Wellicht zijn er ook nog personen die – jammer genoeg onrechtstreekse – getuigenissen kunnen leveren in functie van wat hun ouders of grootouders vertellen over de oorlog, inzonderheid over de versperring. Misschien is er hier of daar nog vergeten fotomateriaal beschikbaar.

3. Institutionele archieven

Uiteraard moet men een kijkje gaan nemen in de vestigingen van het Rijksarchief. Vooral het Algemeen Rijksarchief in Brussel beschikt over het zeer interessante Archief van de Vaderlandslievende Diensten. Daar zal men verslagen vinden van agenten van de plaatselijke en regionale netwerken die ingeschakeld waren in de geallieerde inlichtingendiensten. Deze verslagen bevatten vaak zeer interessante gegevens over de werking van deze diensten aan de grens en in de omgeving van de draadversperring. Ook het Koninklijk Museum van het Leger en de Krijgsgeschiedenis (Brussel) beschikt over een interessant archief. Tevens loont het vaak de moeite om even een kijkje te nemen in de archieven van de stadsmusea.

4. Reconstructies en iconografisch materiaal

Specifieke verzamelingen met iconografisch materiaal over de draadversperring bestaan er bij ons weten niet. Foto's zijn verspreid in allerlei archieven, erfgoedbibliotheken (vaak raadpleegbaar via het internet) en vooral privéverzamelingen.

Wie plant om een tijdelijke of permanente reconstructie van een stukje draadversperring te bouwen, dient uiteraard best over foto's van de draadversperring te beschikken van de plaats waar een dergelijke reconstructie wordt opgetrokken, zo niet loopt men het risico een historisch onverantwoorde en niet correcte constructie op te zetten. Natuurlijk dient een dergelijke reconstructie uiteraard bij voorkeur te worden gebouwd op de precieze plaats waar ze tijdens de Eerste Wereldoorlog stond en van voldoende verklarende panelen in de onmiddellijke nabijheid te worden voorzien. Dan pas wordt het een echt *lieu de mémoire*. Daarvoor kan men het beschikbare en door ons reeds gepubliceerd kaartenmateriaal raadplegen.²⁰ Tot op heden geslaagde reconstructies zijn deze van Hamont-Achel (op de wijk Den Ezel), Zondereigen (Baarle-Hertog) en Molenbeersel. Het heeft evenwel geen zin om nu meteen in elk grensdorp een reconstructie van de elektrische versperring te gaan bouwen: een gedegen samenwerking met organisaties in buurgemeenten maakt het niet enkel mogelijk om tot een goede taakverdeling te komen, het levert ook meer middelen op om het project op een kwaliteitsvolle en historisch verantwoorde wijze te realiseren. Voorzie in elk geval ook minstens een beperkte brochure met

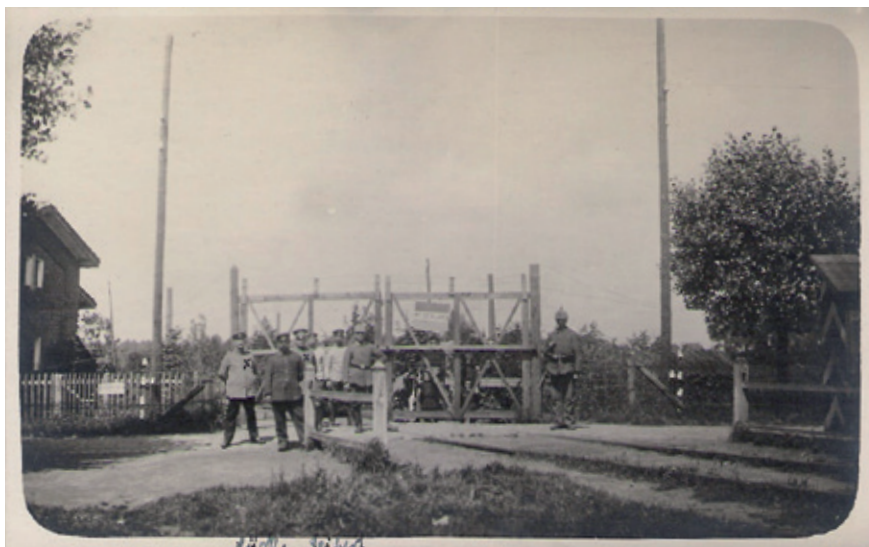
Rechts: Grafiek 'België en Nederland' met de draadversperring. Links: De draadversperring in België. Rechts: De draadversperring in Nederland. (Kriegsbuch für die Jugend und das Volk, Stuttgart, Franckh'sche Verlaghandlung, april 1916 p. 144).

Tekening uit een populair Duits tijdschrift gepubliceerd tijdens de Eerste Wereldoorlog. De legende luidt als volgt: 'Grensbescherming tussen België en Nederland door een elektrische draadversperring. Dit soort grensbescherming biedt de grootste zekerheid tegen de van en naar Nederland ijverige en zeer bedreven Britse spionage, maar ook tegen de geheime vlucht van strijdvaardige mannen en oorlogsvrijwilligers uit België. Het levensgevaarlijk aspect van de elektrische stroom wordt hier geïllustreerd door het onder de draad liggend haasje dat uiterst voorzichtig door een van onze manschappen naar voor wordt getrokken.' (Kriegsbuch für die Jugend und das Volk, Stuttgart, Franckh'sche Verlaghandlung, april 1916 p. 144).

²⁰ Zie A. Vanneste, *Kroniek van een dorp in oorlog. Neerpelt 1914–1918. Het dagelijks leven, de spionage en de elektrische draadversperring aan de Belgisch-Nederlandse grens tijdens de Eerste Wereldoorlog* (Deurne 1998), 287–292.

toelichtingen om een en ander te situeren, mogelijks met enkele pakkende plaatselijke *draadverhalen* en bijkomend illustratiemateriaal. Let op alle details: de dikte van palen en draden, correcte – liefst originele – isolatoren, de afstand tussen de drie versperringen, de aanvoerlijnen, enzovoort.

Een reconstructie is niet in de eerste plaats een toeristische attractie, wel een historisch monument opgetrokken als respectvol eerbetoon voor zij die gestreden hebben voor de vrijheid waarvan wij nu genieten.

Doorgangspoort op de Poel (huidige Poelstraat) in Zelzate, net ten westen van het kanaal Gent-Terneuzen, waar de huidige (Belgische) Beneluxlaan overgaat in de (Nederlandse) Westkade. De poort van deze *Militärdurchlaß* lag op de spoorlijn Gent-Terneuzen. De hoge palen aan weerszijden van de poort droegen de *Speiseleitung* of aanvoerleiding. Uiterst rechts zien we nog net een stuk van een klassiek wachthokje (Collectie M. Mechelinck).

Bibliografisch advies

In onderstaande lijst zal elke geïnteresseerde een aantal standaardpublicaties vinden omtrent de onderwerpen die de elektrische draadversperring aanbelangen. Aangezien wij bijna hoofdzakelijk redelijk recente publicaties vermelden, zal hierbij het zogenaamd bibliografisch sneeuwbaaleffect spelen: al deze studies bevatten immers elk op hun beurt een uitgebreide bibliografie.

Over de structuur en de werking van de inlichtingendiensten tijdens de Eerste Wereldoorlog:

L. Van Ypersele en E. Debruyne, *De la guerre de l'ombre aux ombres de la guerre. L'espionnage en Belgique durant la guerre 1914–1918* (Brussel 2004).

M. Occlshaw, *Armour against fate: British military intelligence in the first world war* (Londen 1989).

J. Van Der Fraenen, *Voor den kop geschoten. Executies van Belgische spionnen door de Duitse bezetter (1914–1918)* (Roeselare 2009).

Dit blad publiceerde in 2012 een voortreffelijke bijdrage over een Belgische plaatselijke dienst

G. Clerbout, 'Stille helden. Een Mechels spionagekoppel uit de Eerste Wereldoorlog', *Tijd-Schrift. Heemkunde en lokaal-erfgoedpraktijk in Vlaanderen*, 2 (2012) 36–47.

Betreffende de clandestiene post:

A. Hornick, 'De smokkelaarspost tijdens de Eerste Wereldoorlog', *De Postzegel*, 37 (1974) 83–89 en, 109–115

R. Silverberg, *La poste belge durant la guerre de 1914–1918* (Brussel 1976).

Over de smokkel in het algemeen en tijdens de Eerste Wereldoorlog in het bijzonder:

P. Spapens en A. Van Oirschot, *Smokkelen in Brabant. Een grensgeschiedenis 1830–1970* (Hapert 1988).

S. Van Waesberghe, *Smokkel in het Land van Waas tijdens de Eerste Wereldoorlog*, Onuitgegeven Licentiaatsverhandeling, Faculteit Letteren en Wijsbegeerte, Sectie Geschiedenis, Universiteit Gent, 2001.

Raadpleegbaar via http://home.planetinternet.be/~sl988158/smokkel_land_van_waas/smokkel_lvw_hfst_3.htm.

Over de vluchtelingenproblematiek tijdens de Eerste Wereldoorlog:

E. De Roodt, *Oorlogsgasten. Vluchtelingen en krijgsgevangenen in Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog* (Zaltbommel 2000).

M. Amara e.a., *Vluchten voor de oorlog. Belgische vluchtelingen 1914–1918* (Leuven 2004).

M. Amara, *Les Belges à l'épreuve de l'exil: Les réfugiés de la Première Guerre mondiale* (Brussel 2008).

Over alle aspecten van de elektrische draadversperring:

G. Hoebeke, 'Wereldoorlog I: De elektrische draad te Wachtebeke en omstreken', *Jaarboek van de Heemkundige Kring Oud Wachtebeke*, 35 (2003) 185–196.

H. Janssen, 'De Grote oorlog in onze provincie', *Van Wirskaante* (Driemaandelijks tijdschrift van de Heemkundekring Amalia van Solms, Baarle-Hertog-Nassau) Deel 1, 19 (2004) 4, 201–212; Deel 2, 20 (2005) 1, 25–44; Deel 3, 20 (2005) 2, 91–113; Deel 4, 20 (2005) 3, 159–180; Deel 5, 21 (2006) 1, 21–41; Deel 6, 21 (2006) 2, 91–107; Deel 7, 21 (2006) 3, 138–150; Deel 8, 21 (2006) 4, 193–205; Deel 9, 22 (2007) 1, 18–27. Ook te raadplegen via http://www.amaliavansolms.org/joomla15/index.php?option=com_content&view=category&id=90:oorlog&Itemid=118&layout=default (september 2009).

E. Loffeld, 'Het suizen van de dodendraad', *De Hoogstraatse Gazet* 7, 14, 21 en 28 december 1979, 4, 11 en 25 januari 1980.

L. Sterken, *Het epos van de draad*, heruitgave door J. Spooren (Neerpelt 1993).

A. Vanneste, *Kroniek van een dorp in oorlog. Neerpelt 1914–1918. Het dagelijks leven, de spionage en de elektrische draadversperring aan de Belgisch-Nederlandse grens tijdens de Eerste Wereldoorlog* (Deurne 1998).

A. Vanneste, 'Het eerste 'IJzeren gordijn'? De elektrische draadversperring aan de Belgisch-Nederlandse grens tijdens de Eerste Wereldoorlog', *Het tijdschrift van Dexia Bank*, 54 (2000) 39–82.

A. Vanneste, 'Een door de traditionele geschiedschrijving vergeten feit uit WO I: De elektrische draadversperring aan de Belgisch-Nederlandse grens', *Jaarboek 2002 Heemkundige Kring Oud Wachtebeke* (2002) 57–184.

A. Vanneste, 'De dodendraad in het Land van Beveren tijdens de Eerste Wereldoorlog' *Het Land van Beveren*, 45 (2002), 119–142 en 167–185.

A. Vanneste, 'Hou die Belgen toch tegen aan de grens! De elektrische draadversperring aan de Belgisch-Nederlandse grens tijdens Wereldoorlog I', *De Ghulden Roos*, 69 (2009) 19–49.

De zeer voortreffelijke en constant aangevulde website van de Heemkundige Kring Amalia Van Solms van Baarle-Hertog-Nassau: <http://www.dodendraad.org/>

Biografie

Em. Prof. dr. Alex Vanneste (1946) is doctor in de Romaanse filologie en was gewoon hoogleraar aan de Universiteit Antwerpen, waar hij Franse taalkunde doceerde, Franse grammatica, Sociolinguïstiek en ICT voor menswetenschappen. Momenteel doceert hij nog het opleidingsonderdeel Sociolinguïstiek.

Hij is erevoorzitter van de Raad van Bestuur van de Universiteit Antwerpen, afgevaardigd bestuurder van UCSIA vzw en voorzitter van Linguapolis. Sinds de jaren 1990 publiceerde hij ook een boek en tal van bijdragen over de draadversperring. Voor alle andere publicaties: zie www.ua.ac.be/alex.vanneste.

De verbindingsloopgraaf

(J. Hoorne en W. Van Goidsenhoven,
Ieper – Kleine Poezelstraat
(Bredene 2011),
Ghent Archaeological team bvba)

De Eerste Wereldoorlog onder de teelaarde

Yannick Van Hollebeeke

Binnenkort wordt de honderdste verjaardag van het begin van de Eerste Wereldoorlog herdacht. De impact van dit conflict op het collectief geheugen alsook op het landschap in de frontzones en daarbuiten is immens. In de voormalige verwoeste gewesten liggen nog tal van relictten, monumenten en begraafplaatsen verspreid die ons doen herinneren aan de bitterheid van de gevechten die er gevoerd werden. Ook ondergronds bestaat nog een uitgebreid archeologisch archief als erfenis van een totale oorlog. Dit bodemarchief lijkt vanuit de archeologie op meer en meer belangstelling te kunnen rekenen. Aanvankelijk waren het voornamelijk amateurarcheologen en Eerste Wereldoorlogfanatici die oog hadden voor het oorlogserfgoed. Vanaf 2002 werden sporen en structuren van de Eerste Wereldoorlog ook het onderzoeksobject van professionele archeologen. Het onderzoek gevoerd in opdracht van toenmalig minister Van Grembergen naar aanleiding van de geplande aanleg van de A-19 autosnelweg tussen Ieper en de Belgische kust, kan als beginpunt worden beschouwd.

Ondertussen is het archeologische landschap in Vlaanderen ingrijpend veranderd. Het aantal archeologische studies, uitgevoerd door professionele archeologische instanties, is fors toegenomen. In de voormalige frontstreek komen deze instanties ook meer en meer in aanraking met het oorlogserfgoed. In deze bijdrage wordt het verloop van de evolutie van deze tak binnen de archeologie tot een geïntegreerde archeologie van het conflict geschetst. Vervolgens wordt er als casestudy een archeologisch vooronderzoek uit 2011 genomen dat uitgevoerd werd te Boezinge, een deelgemeente van Ieper. Daar werd een deel van het front rond Ieper via proefsleuvenonderzoek blootgelegd en onderzocht. Er wordt stil gestaan bij de gebruikte bronnen, de methodologie, alsook bij de sporen, structuren en materiële cultuur die de gevechten tijdens de Eerste Wereldoorlog op deze plaats hebben gegenereerd.

De periode van bewustwording: de archeologie van de Eerste Wereldoorlog in Vlaanderen

De Eerste Wereldoorlog oefent sinds de wapenstilstand een aantrekkingskracht uit op heel wat mensen. Tot op vandaag zoeken sommigen van hen in de bodem naar restanten van de oorlog, waarbij men soms gebruik maakt van een metaaldetector. De objecten die gevonden worden, worden verkocht op militaria beurzen of thuis tentoongesteld. Er kan hier echter (nog) geen sprake zijn van archeologie. Het opgraven van objecten zonder rekening te houden met de context waarin ze gevonden worden, is het tegenovergestelde van wat archeologie zou moeten zijn.¹ Door zich enkel toe te spitsen op het zoeken naar objecten, wordt men niet wijzer over wat er op de vindplaats gebeurd is. Integendeel, heel wat informatie gaat verloren doordat de context waarin het voorwerp vervat zit door de 'opgraving' verloren gaat.

1 I. Hodder, *Reading the Past. Current Approaches to Interpretation in Archaeology* (Cambridge 1986) 120.

In de jaren tachtig zien we echter een ander fenomeen ontstaan. Een aantal enthousiastelingen begon zich namelijk te organiseren in semiofficiële groepen of verenigingen.² Het gaat hier om amateurarcheologen die een passie hebben voor de Eerste Wereldoorlog en in hun vrije tijd opgravingen op voormalige slagvelden organiseren. Niet enkel het vinden van een mooi object is voor hen belangrijk, zij willen ook voor een deel de context in rekening brengen. Hoewel deze mensen doorgaans niet archeologisch geschoold zijn, proberen zij toch technieken te gebruiken om zoveel mogelijk informatie te recupereren. Vaak gaan ze aan het werk op sites die bedreigd zijn of dreigen verloren te gaan.

In de streek waar bijna 100 jaar geleden een deel van het Westelijke front liep, bestaat er een uitgesproken draagvlak voor het onderzoek door bovengenoemde amateurarcheologen. Zowel lokale overheden, musea als bouwheren, die hun terreinen op een goedkope wijze gezuiverd zagen van hinderend en gevaarlijk materiaal, steunden die initiatieven. Deze amateurarcheologen vullen een lacune op. Voor professionele archeologen zijn de ondergronds bewaarde relictien uit de Eerste Wereldoorlog immers vaak onbelangrijk of zelfs verstorings van recente datum. Hoe goed sommigen van deze amateurarcheologen echter hun best doen om zo verantwoord mogelijk bepaalde plaatsen te onderzoeken, toch blijft de informatie die deze mensen verstrekken vaak oppervlakkig, fragmentair en niet altijd even betrouwbaar.³ Hier werd echter de basis gelegd voor de bewustwording omtrent de noodzaak tot onderzoek van het archeologisch oorlogserfgoed. Een aantal mensen, die doorgaans niet als archeoloog zijn tewerkgesteld, ziet namelijk het nut in van het beschermen en vooral het onderzoeken van het militair (archeologisch) erfgoed. Men liet zich in enkele gevallen bijstaan door professionele archeologen en niet zelden vonden objecten hun weg naar musea. Enkele van deze amateurverenigingen, hoewel in aantal sterk verminderd, blijven tot op de dag van vandaag actief.

In feite bleef het onderzoek van deze amateurverenigingen in de twee decennia vóór 2000 zuiver op de site zelf geconcentreerd. Men evolueert echter wel naar een meer betekenisvolle manier van kijken naar de materiële cultuur. Sinds de eeuwwisseling gaat men er meer van uit dat de archeoloog de site, bestaande uit een weelde aan materiële resten, tot in het detail moet bestuderen om de leefwereld van de soldaat te kunnen reconstrueren.

Periode van erkenning: de intrede van de professionele archeologie

Professionele archeologen hielden zich in feite niet echt bezig met de restanten van de Eerste Wereldoorlog. Sporadisch gebeurde het toch dat men ook deze sporen en restanten registreerde als er sites uit andere historische periodes onderzocht werden. Onderzoek ging in deze gevallen doorgaans uit van het toenmalig 'Instituut voor het Archeologisch Patrimonium' (IAP).⁴ Volgens Marc Dewilde gebeurde dit evenwel *ad hoc* en vaak enkel en alleen om aan te tonen dat oudere archeologische sporen sterk verstoord waren door het oorlogsgeweld.⁵

Het eigenlijke startmoment waarbij de professionele archeologie zich ging bezighouden met sites die uit de Eerste Wereldoorlog dateren, wordt in Vlaanderen traditioneel vastgelegd op zes februari 2002. Dit is het moment waarop toenmalig minister Van Grembergen het IAP de opdracht gaf een evaluerende studie uit te voeren op het geplande vervolgtracé van de autoweg A19. Hij wilde de impact laten onderzoeken van de werkzaamheden op het WO I-erfgoed.⁶ Het IAP diende te achterhalen wat er aan WO I-resten bewaard was en nagaan hoe het stond met de bewaringstoestand van deze relictien. De vraag werd ook gesteld hoeveel menselijke resten er nog te vinden waren. Er werd beslist om

2 N. Saunders, *Killing Time: Archaeology and the First World War* (Stroud 2010) 12.

3 M. Dewilde, 'Het onroerend erfgoed van de 'Grote Oorlog' in de Westhoek: Verleden en toekomst', in: *Fortengordels Nu! Actuele omgang met forten, gordels en verdedigingslijnes*, Verslagboek van het colloquium Antwerpen 25–26 september 2009 (Antwerpen 2009) 50–61, 52.

4 M. Dewilde, M. de Meyer en N. Saunders, 'Archeologie van de 'Grote Oorlog': De Vlaamse situatie', *Monumenten, landschappen en archeologie*, 26:1 (2007) 37–54, 38.

5 M. Dewilde, 'Onderzoeksbalans: Eerste Wereldoorlogserfgoed', *Onderzoeksbalans Onroerend Erfgoed Vlaanderen*, 2010. <http://www.onderzoeksbalans.be/> (18 april 2012)

6 Dewilde, de Meyer en Saunders, 'Archeologie van de "Grote Oorlog":' 38.

negen plaatsen te selecteren voor een opgraving of een prospectie met ingreep in de bodem. Tussen 2002 en 2005 werden deze plaatsen uitvoerig archeologisch onderzocht. Het onderzoek van het Vlaams Instituut voor het Onroerend Erfgoed (VIOE), de opvolger van het IAP, beperkte zich niet enkel tot het A19-project. Ook in het kader van de uitbreiding van het industrieterrein te Boezingeleper (Industrie III) werd door het VIOE archeologisch onderzoek uitgevoerd, alsook bij enkele andere kleinschalige initiatieven.

Tot dusver lijkt het professionele onderzoek naar het WO I-erfgoed enkel door het toenmalige IAP/VIOE te zijn uitgevoerd, al dan niet in samenwerking met lokale/regionale overheden, musea, productiehuizen, die archeologisch onderzoek financierden in functie van een documentaire, en amateurarcheologen. Ook de Intergemeentelijke Archeologische Diensten (IAD) komen in aanraking met

Niet enkel het vinden van een mooi object is voor hen belangrijk, zij willen ook voor een deel de context in rekening brengen

het oorlogserfgoed. Vooral de in 2006 opgerichte IAD Archeo7 stootte tijdens verschillende archeologische campagnes op sporen uit de Eerste Wereldoorlog. Archeo7 is een pijler van het in 2005 opgerichte 'Cultuuroverleg 7' (CO7). Laatstgenoemde is als projectvereniging het product van een intergemeentelijk samenwerkingsverband van zeven gemeenten op het vlak van onroerend erfgoed en cultuur. De gemeenten waarbinnen Archeo7 actief is, zijn immers veelal gemeenten die tijdens de Eerste Wereldoorlog heel wat actie hebben gezien, met name Heuvelland, Ieper, Langemark-Poelkapelle, Mesen, Poperinge, Vleteren en Zonnebeke.

Vanaf 2005 ontwikkelde zich in Vlaanderen de commerciële archeologie. In dat jaar werd door de Vlaamse overheid het intern verzelfstandigd agentschap zonder rechtspersoonlijkheid Ruimtelijke Ordening en Onroerend Erfgoed, het latere 'Agentschap Ruimte en Erfgoed', opgericht. Dit ging gepaard met een toename van het archeologisch onderzoek. Dit kon onmogelijk enkel gedragen worden door overheidsinstanties zoals het VIOE.⁷ Om tegemoet te komen aan de stijgende vraag naar archeologisch onderzoek, ontstond in Vlaanderen de commerciële archeologie. Men verkoos immers vanuit het Vlaamse beleidsniveau inzake onroerend erfgoed het groeiende werkveld te liberaliseren. Sinds het jaar 2005 zijn er bijgevolg heel wat archeologische studiebureaus bijgekomen. Het archeologisch terreinwerk uitgevoerd door overheidsinstanties zoals het VIOE verminderde. Op 10 juni 2011 werd het takenpakket van het VIOE aangepast. Onder artikel drie van het besluit van de Vlaamse Regering werd het uitvoeren van terreinwerk geschrapt. Het agentschap werd eveneens herdoopt tot 'Agentschap Onroerend Erfgoed'.

Wat de universiteiten betreft, lijkt de aandacht voor de archeologie van de Eerste Wereldoorlog heel beperkt te zijn. Aangaande dit thema werden een aantal thesen geschreven en in 2009 werd door Birger Stichelbaut een doctoraatsstudie afgewerkt. Het doctoraat handelde over het gebruik van historische luchtfoto's.⁸

7 W. Wouters, 'Development-Led Archaeology in Flanders: the legal framework', in: L. Webley, M. Vander Linden en C. Haselgrove et al. (red.), *Development-led Archaeology in Northwest Europe, Proceedings of a Round Table at the University of Leicester* (Oxford 2012) 22–28, 28.

8 B. Stichelbaut, *World War One Aerial Photography: an Archaeological Perspective* (Gent 2009).

Vele initiatieven rond de archeologie van de Eerste Wereldoorlog blijven echter beperkt tot de Westhoek. Maar uiteraard werd tijdens de 'Grote Oorlog' ook op andere plaatsen gevochten of infrastructuur aangelegd. Vanuit de Vlaamse (professionele) archeologie zijn er niet veel plaatsen bekend waar men aandacht had voor structuren uit de Eerste Wereldoorlog anders dan in West-Vlaanderen. Er zijn echter uitzonderingen. Eén ervan is de inventarisatie van de nog bewaarde relictten van de Duitse bunkerlinie ten noorden van Antwerpen en langs het kanaal Dessel-Schoten. Deze linie, die door de Duitse piloot Zimmermann in 1918 werd gefotografeerd, werd aangelegd in 1916 en 1917 om een mogelijke invasie vanuit Nederland tegen te gaan. Aanleiding voor het onderzoek is de vondst van 46 luchtfoto's uit de Eerste Wereldoorlog in het archief van het Koninklijk Legermuseum. Van de 46 foto's werden er 44 door middel van een Geografisch Informatiesysteem (GIS) gelokaliseerd en op een moderne topografische kaart geprojecteerd.⁹ Vervolgens werd op het terrein gecontroleerd hoeveel van de op de luchtfoto's zichtbare relictten er momenteel nog bewaard zijn. De resultaten waren verbluffend. Er werden talloze bunkers geregistreerd, maar ook een uitzonderlijk goed bewaard loopgravenstelsel van meer dan tien kilometer lang.¹⁰

Naar een geïntegreerde archeologie van het conflict

In de eenentwintigste eeuw evolueert de professionele archeologie van de Eerste Wereldoorlog naar een interdisciplinaire studie van het WO I-erfgoed. Het wordt in toenemende mate een wetenschap die de kennis en technieken van verschillende andere wetenschappelijke disciplines combineert om, op basis van de materiële resten, een zo volledig en accuraat mogelijk beeld te krijgen van wat zich in het verleden heeft afgespeeld. Als gevolg hiervan kan de archeologische site uitvoeriger onderzocht worden. De site wordt niet enkel op zich bestudeerd, maar ook gekaderd in een ruimer perspectief. Een voorbeeld is de integratie van de op historische luchtfoto's zichtbare WO I-structuren in een geografisch informatiesysteem, waardoor men de densiteit, de geografische verspreiding en de verscheidenheid van deze structuren kan bestuderen.¹¹ Deze studie laat eveneens toe de ontwikkeling van deze verschillende bouwwerken door de tijd heen te bestuderen. Men gaat dus niet alleen te rade bij de krijgsgeschiedenis om het erfgoed van de Eerste Wereldoorlog te onderzoeken, maar ook bij vakgebieden als landschapskunde, geografie, geologie, antropologie en kunstgeschiedenis.¹²

Het onderzoek met betrekking tot Eerste Wereldoorlog dat vanuit de verschillende vakgebieden, waaronder de archeologie, voortspruit, vormt een deel van de gestage interdisciplinaire kennisopbouw omtrent alles wat met de Eerste Wereldoorlog te maken heeft. Een illustratie van de evolutie naar een geïntegreerde studie van het wereldoorlogerfgoed is een grootschalig onderzoek waarvan de resultaten in de loop van 2012 bekend werden gemaakt. Het werd in 2010 en 2011 uitgevoerd door het Agentschap Onroerend Erfgoed. Het zogenoemde WO I-erfgoed onderzoek omvatte twee luiken, namelijk een archeologisch, waarbij de bewaring van de archeologische sporen en structuren in de bodem werd onderzocht, en een landschappelijk luik, waarbij men wilde nagaan in hoeverre het oorlogslandschap nog bewaard is. Dit onderzoek is een synergie van verschillende disciplines die hun kijk op het WO I-erfgoed geven.

De studie van de ondergrondse relictten uit de Eerste Wereldoorlog: casus Ieper – Kleine Poezelstraat

Naast de ontwikkelingen binnen de archeologie van de Eerste Wereldoorlog, heeft ook het Vlaamse archeologische landschap de voorbije tien jaar een enorme evolutie doorgemaakt. Een nieuw onroerend erfgoeddecreet werd op 3 juli 2013 door het Vlaamse Parlement goedgekeurd en zal het wettelijk kader vormen waarbinnen de Vlaamse archeologie zal opereren. Vóór de komst van

- 9 B. Stichelbaut, J. Bourgeois en I. Bourgeois, 'De verzameling Zimmermann (1918): militaire luchtfoto's van Beveren tot Oud-Turnhout', in: *Fortengordels nu! Actuele omgang met Forten, gordels en verdedigingslijnes* (Antwerpen 2009) 74–84, 76. Voor duiding en toepassingen in verband met GIS, zie het derde nummer van *Tijd-Schrift Van kaart naar landschap*, en meer specifiek de bijdrage B. De Wit & B. Vannieuwenhuize, 'Historisch GIS in de praktijk', *Tijd-Schrift. Heemkunde en lokaal-erfgoedpraktijk in Vlaanderen*, 2 (2012) 76–89.
- 10 In de loop van 2013 verschijnen de resultaten van het volledige 'Zimmermannproject' in boekvorm.
- 11 B. Stichelbaut, 'The application of First World War aerial photography to archaeology', *Antiquity*, 80 (2006) 161–172, 169.
- 12 Saunders, *Killing time*, 21.

Een fragment van het loopgravennetwerk dat nog bewaard is in het Mastenbos te Kapellen (prov. Antwerpen). Foto: Yannick Van Hollebeeke.

dit onroerend erfgoeddecreet werd de archeologie in Vlaanderen geregeld door het decreet betreffende de bescherming van het archeologisch patrimonium dat reeds van 30 juni 1993 dateert.¹³ Het is echter pas op 10 november 2005, toen werk werd gemaakt van een administratief kader (cf. supra), dat er effectief sprake was van een gedegen en systematische uitvoering van de bepalingen van het decreet uit 1993. Vanaf dat moment wordt op plaatsen waar er sprake is van bedreiging van het archeologisch erfgoed door aanzienlijke bouwwerkzaamheden, een traject doorlopen waarbij het te exploiteren terrein pas wordt vrijgegeven nadat er op zijn minst een archeologisch vooronderzoek heeft plaatsgevonden. Aan het einde van de rit dient de archeologische instantie die instond voor het onderzoek, een rapport op te stellen. Deze rapporten komen uiteindelijk terecht in de bibliotheek van het Agentschap Onroerend Erfgoed, het voormalige VIOE.¹⁴ Deze 'grijze literatuur'¹⁵ is vrij raadpleegbaar en bevat de neerslag van het archeologisch onderzoek. Door de toename van het archeologisch onderzoek, is er bijgevolg ook een toename van het aantal archeologische rapporten. In deze rapporten komen ook sporen en structuren die dateren uit de Eerste Wereldoorlog geregeld aan bod.

In 2011 werd in Boezinge, deelgemeente van Ieper, een archeologisch vooronderzoek uitgevoerd door het archeologisch studie bureau *Ghent Archaeological Team*. Aanleiding was de ontwikkeling van een nieuwe industriezone in de gemeente. Om zicht te krijgen op de sporen die nog bewaard zijn in de bodem

13 Decreet van 30 juni 1993 houdende bescherming van het archeologisch patrimonium, gewijzigd bij decreten van 18 mei 1999, 28 februari 2003, 10 maart 2006 en 27 maart 2009 (BS 15/09/1993).

14 De bibliotheek van het Agentschap Onroerend Erfgoed bevindt zich in het Phoenixgebouw, Gelijkvloerse verdieping, Koning Albert II-laan 19, 1210 Brussel (Tel.: 02 553 18 21) en is open van maandag tot vrijdag doorlopend van 8u15 uur en 16u45.

15 Onder de term 'grijze literatuur' worden alle niet-uitgegeven (wetenschappelijke) publicaties en rapporten verstaan. In dit geval gaat het om verslagen van archeologisch onderzoek. De informatie die erin verwerkt is, bestaat uit enkele basisgegevens (locatie van het projectgebied, de naam van de opdrachtgever, vergunningscode, perceelsnummers, namen van de uitvoerders, enzovoort), een (beperkte) literatuurstudie/studie van cartografisch bronmateriaal, (fysisch) geografische gegevens en een oplijsting van de onderzoeksresultaten.

(bijvoorbeeld verkleuringen onder de teelaarde die wijzen op menselijke activiteit), werd ervoor gekozen om proefsleuven te trekken. Dit houdt in dat men de bovenste laag aarde wegneemt, niet van heel het terrein, maar in smalle stroken van twee meter breed met een tussenafstand van ongeveer dertien meter. Deze sleuven liggen parallel aan elkaar. Waar men het nodig acht, wordt deze sleuf uitgebreid. Men spreekt dan van een kijkvenster. Doorgaans wil men in dergelijk geval het aangetroffen grondspoor verder volgen om het beter te kunnen identificeren. In Boezinge werd tot 9 hectare archeologisch onderzocht door middel van proefsleuven en een zestal kijkvensters.¹⁶

Alvorens men overging tot de opgraving, is er een uitgebreide historische en cartografische voorstudie uitgevoerd. Doordat het te onderzoeken terrein dicht bij het toenmalige front is gelegen, is de kans immers groot dat er heel wat restanten van de oorlog zouden worden aangesneden. Om te weten te komen wat men zoal kon aantreffen en waar die precies gelegen zijn, werden luchtfoto's uit de Eerste Wereldoorlog en loopgravenkaarten geraadpleegd. In Vlaanderen is de voornaamste plaats waar men aan dit bronmateriaal kan geraken het In Flanders Fields Museum te Ieper. Daarnaast is er te Brussel nog het Koninklijk Legermuseum.

Wat de luchtfoto's betreft blijkt de grootste collectie zich te bevinden in het Koninklijk Legermuseum, namelijk de *Collection Photos Aériennes '14-'18*.¹⁷ De verzameling bevat vooral luchtfoto's die genomen werden door het Belgische leger (*Aviation Militaire Belge*) en bestaat uit bijna 50.000 opnames. De foto's bedekken het deel van het westelijk front op West-Vlaams grondgebied en meer in het bijzonder het stuk waar het Belgische leger actief was, namelijk tussen Ieper en Boezinge. Doordat de luchtfoto's voornamelijk door het Belgische leger genomen werden, zijn er meer opnames van het gebied dat door de Duitsers werd bezet. De luchtfoto's werden immers genomen met de bedoeling een beeld te krijgen van de vijandelijke stellingen.

Ook in het zogenoemde Moskou-archief zijn er luchtfoto's te vinden.¹⁸ Dit archief bestaat uit documenten van het departement landsverdediging dat bij het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog om veiligheidsredenen op een trein naar Frankrijk werd gezet. Lang werd gedacht dat deze trein bij een luchtaanval in vlammen was opgegaan. In realiteit werd het archief door de Duitsers in beslag genomen en naar Duitsland vervoerd. Op hun beurt legden de Russen na de Tweede Wereldoorlog de hand op het archief en versastten het naar Moskou. Twee decennia geleden ontdekten vorsers het verloren gewaande archief en werd met de Russische overheid overeen gekomen dat de documenten terug naar België konden verhuizen. Het archief bevat naast de historische luchtfoto's heel wat informatie met betrekking tot de Eerste Wereldoorlog. Het Moskou-archief bevindt zich momenteel in het Koninklijk Legermuseum.¹⁹

Het In Flanders Fields Museum heeft eveneens een uitgebreide fotocollectie. Deze collectie werd gebruikt om in het museum de digitale applicatie *In Flanders Earth* te ontwikkelen. In wezen is *In Flanders Earth* vergelijkbaar met *Google Earth*, maar dan met luchtopnames die bijna honderd jaar oud zijn. Men maakt hiervoor gebruik van *touchscreens*, waarvan er vier in het museum zijn geïnstalleerd. Via deze *touchscreens* kan men van elke plaats in West-Vlaanderen achterhalen hoe deze plaats eruit zag tijdens de Eerste Wereldoorlog. Het museum herbergt ook een kenniscentrum waar er niet alleen talrijke monografieën, periodieken, enzovoort aangaande de Eerste Wereldoorlog te vinden zijn, maar ook een uitgebreide collectie loopgravenkaarten die vooral de frontzone in West-Vlaanderen bedekt. Voor de cartografische studie voorafgaand aan het archeologisch vooronder-

De locatie van de site 'Ieper - Kleine Poezelstraat'. Grondplan: J. Hoorne en W. Van Goidsenhoven, *Ieper - Kleine Poezelstraat* (Bredene 2011), Ghent Archaeological team bvba.

16 J. Hoorne en W. Van Goidsenhoven, *Ieper - Kleine Poezelstraat. Rapportage archeologisch vooronderzoek 5/09 - 27/09/2011* (Onuitgegeven document, 2011) 12.

17 Stichelbaut, *World War One Aerial Photography*, 25.

18 Stichelbaut, *World War One Aerial Photography*, 26.

19 Het documentatiecentrum van het Koninklijk Legermuseum bevindt zich in het Jubelpark 3, 1000 Brussel (02/737.79.34-31) en is open van dinsdag tot en met vrijdag van 8u30 tot 12u en van 13u tot 16u30.

zoek te Boezinge werden enkele van deze foto's en loopgravenkaarten in een Geografisch Informatiesysteem ingevoerd en geprojecteerd op een hedendaagse topografische kaart. Op deze manier kan men achterhalen welke relicten men tijdens het archeologisch onderzoek zou kunnen aansnijden. Daarnaast kan men de oriëntatie van de proefsleuven, die normaal gezien aangelegd worden evenwijdig met één van de perceelgrenzen, afstemmen op de structuren die men verwacht aan te snijden. Op deze wijze wordt vermeden dat interessante stukken niet worden aangesneden. De luchtfoto's en loopgravenkaarten wezen uit dat er tijdens de Eerste Wereldoorlog in het onderzoeksgebied 1,3 kilometer gevechtloopgraven, 1,4 kilometer verbindingloopgraven, 400 meter smalspoor, en 10 barakken werden aangelegd²⁰.

Tijdens het onderzoek werden enkel sporen teruggevonden van loopgraven en bomkraters. Smalspoorlijnen en de fundering van de barakken werden niet aangetroffen. Deze infrastructuur diende om de massalegers te bevoorraden. In tegenstelling tot de verdedigingsstellingen werden ze niet robuust gebouwd. Men was immers van oordeel dat deze onderkomens overbodig waren van zodra de vijandelijke linie doorbroken werd. De funderingen zijn omwille van die reden niet diep uitgegraven en lieten in de bodem bijgevolg weinig sporen na. Uniek is dan ook een barak van Duitse origine die vandaag de dag nog bewaard is. Hij bevindt zich in de gemeente Jabbeke en werd in 2009 als monument beschermd.²¹

Tijdens het archeologisch onderzoek kon tot 500 meter van de in de cartografische voorstudie aangetoonde loopgraven in het grondvlak gevolgd worden. Het gaat om twee segmenten gevechtloopgraaf en twee verbindingloopgraven. De gevechtloopgraven maakten deel uit van de tweede en derde Britse linie. De loopgraven waren gemiddeld 1,50 meter breed en werden beschoeid met zogenoemde *corrugated steel plates* of golfplaten. Bij de gevechtloopgraaf van de tweede linie werden *shelters* aangetroffen. Deze schuilplaatsen dienden om de troepen in tweede lijn enige bescherming te bieden. Op basis van de

20 Hoorne en Van Goidsenhoven, *Ieper – Kleine Poezelstraat*, 9.

21 A. Verdonck, E. Vermeiren en R. Troubleyn. 'Zeldzame reminiscenties van de Grooten Oorlog: archivalisch en bouwtechnisch onderzoek van de legerbarakken in Jabbeke (prov. West-Vl.)', *Relicta*, 8 (2011) 377–418, 378.

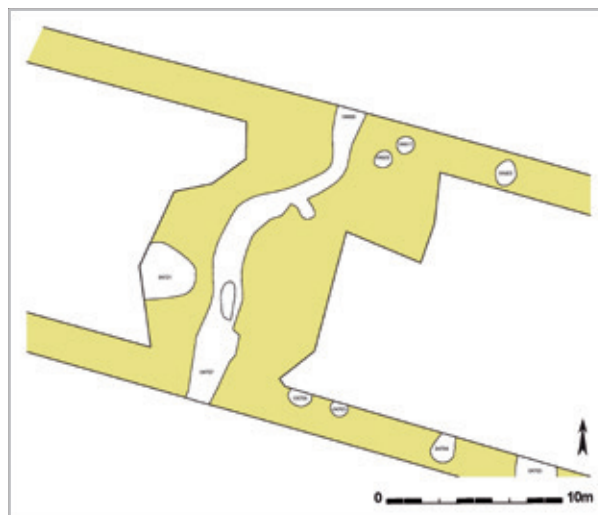

Foto en grondplan van de aangesneden verbindingloopgraaf (J. Hoorne en W. Van Goidsenhoven, *Ieper – Kleine Poezelstraat* (Bredene 2011), Ghent Archaeological team bvba).

voorstudie kon men de bouw van de loopgraaf van de tweede linie dateren tussen mei 1915 en juli 1917. De aangesneden verbindingloopgraven, die de gevechtloopgraven verbonden, werden aangelegd in aanloop naar de Derde Slag om Ieper²². In deze loopgraven werden *duckboards* aangetroffen. Dit zijn loopplanken die bestaan uit twee balkjes waarop dwarsplankjes werden getimmerd.

Uit de loopgraven kwamen heel wat objecten aan het licht. Het gaat tijdens dit archeologisch onderzoek om houwelen, glazen potjes, persoonlijke bezittingen en vooral ook munitie. Dat er vandaag de dag nog zoveel artefacten aangetroffen worden, heeft grotendeels te maken met de manier waarop men de slagvelden na de oorlog opruimde. De sanering van de door de oorlog vernielde gebieden werd door verschillende groepen uitgevoerd. Net na de oorlog zetten de Britten de *Chinese Labour Corps* in om de gronden van oorlogsresten te ontdoen en stoffelijke overschotten van gesneuvelde soldaten op te graven en ze naar militaire begraafplaatsen te brengen. Ook Duitse krijgsgevangenen moesten meehelpen met de opruiming. De moraal van de Duitse militairen was echter klein en het werk vorderde traag. Daarnaast werden voor een kortstondige periode Belgische soldaten ingezet om de slagvelden op te ruimen. Deze groep popelde echter om naar huis te gaan. Vooral de soldaten die pas laat waren ingelijfd dienden langer te blijven. Na het vertrek van de militairen werden de gronden vooral geruimd en genivelleerd door arbeiders die uit de streek afkomstig waren of van elders per trein werden aangevoerd. Deze mensen werden per vierkante meter afgewerkte grond betaald. Het werk diende vooruit te gaan en de opruiming gebeurde bijgevolg dan ook vaak oppervlakkig. Enkel de mensen, bedrijven en boeren die met het inzamelen van metaal een cent konden bijverdienen, gingen grondiger te werk.²³ Dat het werk niet altijd even secuur verliep, zorgt ervoor dat er nog heel wat objecten in de bodem zitten.

Een eerder positief gevolg van de oppervlakkige opruiming is dat de aangetroffen objecten, die veelal uit metalen bestaan, de locatie van bepaalde structuren, die door de militairen tijdens de oorlog werden aangelegd, kunnen verraden als men het terrein wil onderzoeken met geofysische prospectiemethoden. Dit is een verzamelnaam voor technieken waarmee men de bodem kan bestuderen zonder dat men hoeft over te gaan tot een destructieve opgraving. In de gemeente Heuvelland werd een terrein van 3,2 hectare onderzocht door middel van elektromagnetische inductie. Hiermee wordt de bodemweerstand gemeten via de opwekking van een elektrisch veld. Het spanningsverschil dat door het apparaat wordt geregistreerd wijst op verschillen en anomalieën in de bodem. Het voordeel van deze methode is dat men een beeld kan krijgen van de archeologische structuren onder de teelaarde.²⁴ Men heeft deze techniek gebruikt om te kijken in hoeverre de structuren, die in de bodem nog bewaard zijn, via deze methode kunnen gedetecteerd worden. Het beeld dat men aldus verkreeg toont duidelijk de aanwezige loopgraaf. Dit komt omdat de bovenste laag, waarin veel metalen als granaten, shrapnel, enzovoort zitten, bij nivelleringswerken na de oorlog in de greppel gedumpt werd. Daarnaast werden Britse loopgraven, waarvan het onderzochte exemplaar een voorbeeld is, afgeboord met golfplaten. Al dit metaal geeft een signaal en dit signaal komt bijgevolg overeen met het tracé van de loopgraaf.

Tijdens het archeologisch onderzoek in Boezinge werden tientallen bomkraters aangetroffen. In de bomkraters werden telkens (resten van) granaten teruggevonden. De verspreiding van dergelijke kraters over het onderzoeksgebied toont aan dat bepaalde plaatsen zwaar werden beschoten. Het is zo dat op basis van deze resten tijdens andere archeologische campagnes nog meer informatie

22 De Derde Slag om Ieper startte op 31 juli 1917 en werd vooraf gegaan door de Slag om Mesen of Mijnslag.

23 S. Debaeke, *Oud ijzer. De frontstreek bedolven onder levensgevaarlijke oorlogsmunitie* (Brugge 2010) 37.

24 T. Saey, B. Stichelbaut, J. Bourgeois et al., An Interdisciplinary Non-Invasive Approach to Landscape Archaeology of the Great War, *Archaeological Prospection*, 20 (2013) 39–44, 40.

gehaald kan worden. Zo kon op basis van de gevonden granaten bepaald worden door welke partij die afgeschoten werden en om welk kaliber het gaat. Daarnaast kan men bepalen aan de vorm van de bomkrater van waaruit de granaten werden afgevuurd.

De materiële cultuur van de Eerste Wereldoorlog bestaat dus voor een groot deel uit granaten en explosieven. Heel wat munitie is nooit ontploft. Vele duizenden granaten, waarvan een groot aantal gifgas bevatten, bevinden zich momenteel nog in de aarde en zijn onderhevig aan tafonomische processen. Dat zijn natuurlijke processen die bepalen of een object goed of slecht bewaard blijft in de bodem. Dit is afhankelijk van onder meer de aard van de objecten of structuren, de vochtigheid in de bodem en de bodemsoort. Door deze processen wordt de mantel van de bommen door corrosie aangetast en worden deze springtuigen bijgevolg minder stabiel. Elke ingreep in de bodem – het bouwen van huizen, het leggen van een leiding, maar ook archeologisch onderzoek – blijft steeds bijzonder gevaarlijk. Er gebeuren vandaag de dag nog af en toe ongelukken met niet ontplofte oorlogsmunitie. Uit de gegevens die DOVO jaarlijks bijhoudt, blijkt dat ongeveer 70 à 80 procent van de munitie gevonden op Belgische bodem afkomstig is uit de Eerste Wereldoorlog. Na bijna 100 jaar is er vooralsnog geen daling te zien in het aantal ton niet ontplofte oorlogsmunitie dat jaarlijks wordt opgehaald.²⁵ Tijdens de vier oorlogsjaren werden namelijk miljoenen granaten afgevuurd, waarvan tien à vijftien procent niet zou ontploft zijn. Dit betekent dat er nog een gigantische hoeveelheid springtuigen aanwezig is in de West-Vlaamse bodem.

25 A. Loncke, *De sanering van slagvelden: een specialiteit van DOVO* (onuitgegeven document 2006) 6.

Een lepel, een rumkruik en een flesje die in één van de bomkraters/afvalputjes werden aangetroffen. (J. Hoorne en W. Van Goidsenhoven, *Ieper – Kleine Poezelstraat* (Bredene 2011), Ghent Archaeological team bvba).

Bomkraters werden tijdens de oorlog, maar vooral ook erna, opgevuld met rondslingerend materiaal. Heel wat bomkraters kregen bijgevolg een secundaire functie als afvalkuil. Tijdens het proefsleuvenonderzoek te Boezinge werden in enkele bomtrechters heel wat objecten van uiteenlopende aard aangetroffen. Het ging enerzijds om persoonlijke bezittingen zoals potjes, flessen, schoenen, textiel, maar anderzijds ook om oorlogsmaterieel zoals een geweer, een bajonet en een loopgravenschop²⁶

26 Hoorne en Van Goidsenhoven, *Ieper – Kleine Poezelstraat*, 62.

Tot slot werden tijdens de opgravingen te Boezinge op twee plaatsen menselijke resten aangetroffen. Het stoffelijk overschot van de gesneuvelde soldaten werd door de archeologen geregistreerd en vervolgens overgedragen aan de bevoegde autoriteiten. De vondst van een gesneuvelde soldaat uit de Eerste Wereldoorlog is moeilijk te vergelijken met stoffelijke resten die dateren uit vroegere periodes.²⁷ Het verschil ligt in het feit dat deze lichamen geïdentificeerd kunnen worden en gekend kunnen zijn door mensen die nu nog leven.²⁸ Daarom zien Yves Desfossés, Alain Jacques & Gilles Priloux het als een uiting van de 'devoir de mémoire' of morele plicht om deze lichamen terug te vinden en ze met de nodige zorg te bergen. Dit overstijgt het zuivere archeologische belang.

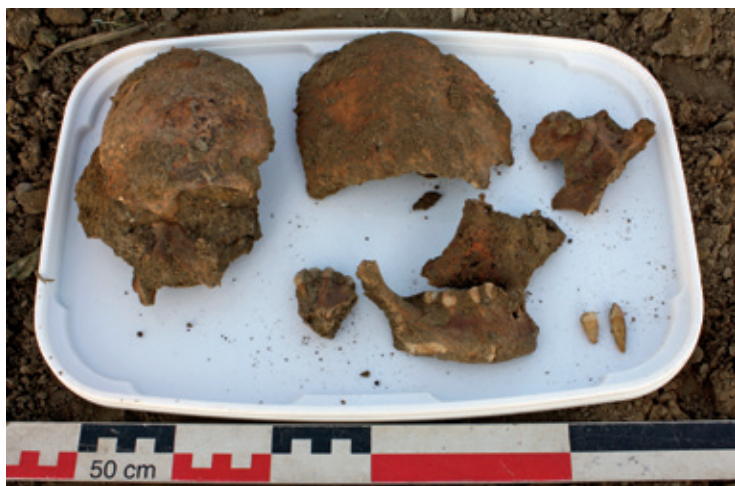
Voor het bergen van gesneuvelde soldaten die men onder andere tijdens archeologisch onderzoek aantreft, bestaan er enkele richtlijnen.²⁹ Bij het aantreffen van menselijke resten, moet de vindplaats beveiligd worden en dient men de politie te waarschuwen. De politie komt ter plaatse, gaat over tot registratie en neemt het stoffelijke overschot mee, samen met de persoonlijke spullen van de gesneuvelde. Vervolgens worden de overblijfselen ondergebracht bij het Belgische leger, namelijk in het kwartier Bos te Houthulst. De dienst Oorlogsgraven van het Ministerie van Defensie neemt dan contact op met de verantwoordelijke van de militaire begraafplaatsen van het land van herkomst van de overleden soldaat.³⁰ Na bijna honderd jaar krijgt deze dan een laatste rustplaats op één van de vele militaire kerkhoven.

27 Y. Desfossés, A. Jacques en G. Priloux, *L'Archéologie de la Grande Guerre* (Rennes 2008) 41.

28 R. Osgood, *The unknown warrior: an archaeology of the common soldier* (Trupp 2005) 206.

29 Omzendbrief Parket-Generaal Hof van Beroep van Gent van 28 juni 1961.

30 P. Breyne (ed.), *Omgaan met Bodemvondsten; Opgravingen WO I* (Provincie West-Vlaanderen 2002) 10.

Stoffelijk overschot van een gesneuvelde soldaat aangetroffen tijdens archeologisch onderzoek (J. Hoorne en W. Van Goisdshoven, *Ieper – Kleine Poezelstraat* (Bredene 2011), Ghent Archaeological team bvba).

Het archeologisch proefsleuvenonderzoek heeft heel wat interessante vondsten met betrekking tot de Eerste Wereldoorlog opgeleverd. Een studie van loopgravenkaarten en luchtfoto's geeft reeds heel wat informatie, maar een archeologische opgraving biedt antwoorden op vragen die anders onbeantwoord blijven. Wat de loopgraven betreft zijn de overgangen tussen de verschillende loopgravensegmenten en de bouw van schuilplaatsen ter hoogte van de tweede linie (die omwille van camouflage vaak niet zichtbaar zijn op luchtfoto) interessant voor verder onderzoek in de vorm van een vlakdekkende opgraving. Verder zijn er de bomkraters/afvalkuilen die heel wat materiaal opleveren en het stoffelijk overschot van gesneuvelde soldaten die een laatste rustplaats kunnen krijgen.

Dat de interesse voor deze ondergrondse relictten uit de Eerste Wereldoorlog groot is, wordt bewezen door de hoeveelheid vragen die voorbijgangers komen stellen aan de archeologen. De Eerste Wereldoorlog oefent nog steeds een enorme aantrekkingskracht uit op heel wat mensen en de herinnering aan het conflict blijkt levendiger dan ooit.

Besluit

De voorbije decennia werd in toenemende mate aandacht besteed aan de materiële resten uit de Eerste Wereldoorlog die nog in de bodem bewaard zijn. De zogenoemde 'archeologie van het conflict' heeft een hele evolutie doorlopen: van een hobby, uitgeoefend door amateurarcheologen met aandacht voor het object en de site, tot een geïntegreerde studie waarbij de onderzochte site ook in een ruimer (landschappelijke) context wordt geplaatst.

Dankzij de ontwikkelingen binnen de Vlaamse archeologie is er een toename in het aantal archeologische studies. Ook het aantal archeologische campagnes waar sporen en structuren uit de Eerste Wereldoorlog werden aangesneden zijn de laatste tien jaar toegenomen. Van deze studies dient men telkens verslag uit te brengen. Deze rapporten zijn beschikbaar voor verder (synthetiserend) onderzoek. Naast historische en cartografische bronnen, die in groten getale voorhanden zijn, zijn de rapporten van het gevoerde archeologische onderzoek uitermate interessant om inzicht te krijgen in hetgeen zich bijna honderd jaar geleden heeft afgespeeld op Vlaamse bodem. Een voorbeeld is het archeologische vooronderzoek op de site Ieper – Kleine Poezelstraat. Op basis van een voorstudie van luchtfoto's en loopgravenkaarten kon men vermoeden wat men zou kunnen aantreffen en waar de te verwachten structuren gelegen zijn. Tijdens het proefsleuvenonderzoek werden loopgraven en bomkraters geregistreerd. Daarbij werden heel wat objecten teruggevonden en ook menselijke resten geborgen. Van de infrastructuur zoals barakken en smalspoorlijnen, die destijds is aangelegd om de strijdende partijen op logistiek vlak te ondersteunen, werd niets teruggevonden. Wat de onderzoekers opviel, was de hoge mate van interesse voor het onderwerp bij voorbijgangers. Niet alleen de relictten die bovengronds bewaard zijn, maar ook de restanten van de Eerste Wereldoorlog onder de teelaarde lijken voor heel wat mensen buitengewoon interessant te zijn.

Bibliografie

- P. Breyné (ed.), *Omgaan met Bodemvondsten; Opgravingen WOI* (Provincie West-Vlaanderen 2002).
- S. Debaeke, *Oud ijzer. De frontstreek bedolven onder levensgevaarlijke oorlogsmunitie* (Brugge 2010).
- M. Dewilde, M. de Meyer en N. Saunders, 'Archeologie van de "Groote Oorlog". De Vlaamse situatie', *Monumenten, landschappen en archeologie*, 26:1 (2007) 37–54.
- R. Osgood, *The unknown warrior: an archaeology of the common soldier* (Trupp 2005).
- T. Saey, B. Stichelbaut, J. Bourgeois et al., 'An Interdisciplinary Non-Invasive Approach to Landscape Archaeology of the Great War', *Archaeological Prospection*, 20 (2013) 39–44.
- N. Saunders, *Killing Time: Archaeology and the First World War* (Stroud 2010).
- B. Stichelbaut, 'The application of First World War aerial photography to archaeology', *Antiquity*, 80 (2006) 161–172.
- B. Stichelbaut, *World War One Aerial Photography: an Archaeological Perspective* (Gent, 2009).
- A. Verdonck, E. Vermeiren en R. Troubleyn, 'Zeldzame reminiscenties van de Grooten Oorlog: archivalisch en bouwtechnisch onderzoek van de legerbarakken in Jabbeke (prov. West-Vl.)', *Relicta*, 8 (2011) 377–418.

Biografie

Yannick Van Hollebeeke is geboren in 1978. Hij studeerde Sociale en Culturele Agogiek aan de Vrije Universiteit Brussel. Nadat hij er in 2001 is afgestudeerd als licentiaat, werkte hij gedurende tien jaar in de sector van de bijzondere jeugdzorg. In 2012 behaalde hij het diploma Master of Arts in de Archeologie aan de Universiteit Gent. Hij wijdde zijn masterproef aan de studie van het oorlogserfgoed in West-Vlaanderen. Momenteel is hij verbonden als wetenschappelijk medewerker aan de vakgroep Archeologie van de Universiteit Gent.

Adres:

Nieuwe Stationsstraat 91, 9160 Lokeren (thuis),

Sint-Pietersnieuwstraat 35, 9000 Gent (werk).

Yannick.vanhollebeeke@ugent.be; 0496 51 20 26

**Tijdens het eindoffensief
in 1918 bezoeken koningin
Elisabeth en dokter Depage
de gewonden in L'Océan
in Vinkem.**

Archief Belgische Rode Kruis, Brussel.

De medische hulpverlening achter het front tijdens de Eerste Wereldoorlog

Het verhaal van de Rode Kruishospitalen L'Océan in De Panne en Vinkem

Luc De Munck

Na de val van Antwerpen en de terugtocht van het Belgisch leger in de richting van de zee start op 18 oktober 1914 een grootscheeps Duits offensief in het kustgebied. Vanaf dan komt de Westhoek in de gevechtszone te liggen. Tijdens deze bewegingsoorlog is de medische hulpverlening aanvankelijk zeer gebrekkig georganiseerd, maar geleidelijk groeit de efficiëntie. Op 29 oktober 1914 wordt het Belgian Field Hospital vanuit Antwerpen overgebracht naar het bisschoppelijk college van Veurne en wordt zo het eerste fronthospitaal ter verzorging van oorlogsslachtoffers. Begin februari 1915 wordt dit hospitaal verplaatst naar het rustoord Clep in Hoogstade. In de eerste helft van 1915 wordt er achter het front ook een militair hospitaal opgericht in Adinkerke (Cabourhospitaal) en een hospitaal bij het kasteel Couthof in Proven, deelgemeente van Poperinge (Elisabethhospitaal). In 1917 komt er nog een groot militair hospitaal in Beveren-aan-de-IJzer. Het grootste fronthospitaal situeert zich echter in De Panne, waar het Belgische Rode Kruis in december 1914 het hotel L'Océan omvormt tot hospitaal. Omdat dit hospitaal in 1917 steeds zwaarder onder vuur komt te liggen, wordt er in dat jaar een tweede hospitaal L'Océan in Vinkem opgericht.¹ Hoe is de medische hulpverlening in deze Rode Kruishospitalen georganiseerd? Wordt er op medisch vlak vooruitgang geboekt? Hoeveel gewonden worden er verpleegd, hoeveel overlijden er? Hoe moet de werking van L'Océan geëvalueerd worden? Via een antwoord op deze vragen brengen we in dit artikel het verhaal van beide hospitalen.²

1 Voor een situering van de verschillende fronthospitalen, zie J. Mathieu, 'De Eerste Wereldoorlog en zijn gevolgen', in: E. Evrard en J. Mathieu, *ASKLEPIOS onder de wapens. 500 jaar militaire geneeskunde in België* (Brussel 1997) 249.

2 Dit artikel is gebaseerd op de uitvoerige studie die de auteur hierover in 2012 heeft gepubliceerd: L. De Munck, 'L'Océan in De Panne en Vinkem', in: L. De Munck en L. Vandeweyer, *Het hospitaal van de Koningin. Rode Kruis, L'Océan en De Panne 1914-1918* (De Panne 2012) 54-113.

Van hotel naar hospitaal

Op 20 november 1914 spreekt koningin Elisabeth in Calais tegenover de Brusselse hoogleraar en chirurg dokter Antoine Depage³ de wens uit om een groot chirurgisch hospitaal in de buurt van de koninklijke villa's in De Panne op te richten.⁴ Dokter Depage is sterk gewonnen voor dit idee, omdat de gewonde militairen volgens hem anders veel te laat verzorgd worden en het dodenaantal hierdoor zou oplopen. De legerleiding is het hiermee niet eens, omdat een dergelijk hospitaal te dicht bij de frontlijn ligt: de afstand bedraagt slechts 12 km. De oprichting ervan wordt desondanks toch goedgekeurd en koningin Elisabeth schiet meteen in actie.

De koningin krijgt via burggravin de Spoelbergh het hotel L'Océan aan de zeedijk in De Panne ter beschikking, een zomervakantiehôtel van vier verdiepingen gebouwd in 1904. Het huisvest op dat moment vluchtelingen, telt 150 bedden en beschikt noch over verwarming noch over een lift. Ook de elektrische verlichting laat te wensen over. Dankzij majoor Gordon⁵, die 50.000 BEF ter beschikking stelt, worden echter op zeer korte termijn een centrale verwarmingsinstallatie, operatietafels en een radiologische uitrusting verworven. Daardoor kan het hospitaal al op 20 december 1914 de eerste gewonden ontvangen. Bij de oprichting telt het 200 bedden, gesitueerd in het vroegere hotel (het centraal paviljoen). Meteen vanaf het begin worden er ook burgers verzorgd.

Kort na de opening breidt L'Océan aanzienlijk uit. Achtereenvolgens komen er een Brits paviljoen (ter herinnering aan de vele Britse schenkers) van 100 bedden, een paviljoen Everyman (genoemd naar het weekblad Everyman uit Edinburgh, dat 100.000 BEF schenkt) van 250 bedden, een paviljoen Albert-Elisabeth met 300 bedden en een ontvangstpaviljoen met 30 bedden bij. In 1916 breidt L'Océan nog verder uit met een Amerikaans paviljoen (2 x 30 bedden).⁶ Al deze paviljoenen worden gebouwd door de Londense firma Harrods.

Het personeel van het hospitaal

Vanaf het begin krijgt het personeel een militair statuut. Het Rode Kruis is verantwoordelijk voor de inrichting van het hospitaal. Het leger zorgt voor het onderhoud ervan, betaalt voor de verzorging van de zieken en gewonden⁷ en staat ook in voor de lonen van het personeel.⁸ Het medisch korps bestaat uit 30 geneesheren, het aantal verpleegsters schommelt tussen de 140 en 160, op een bepaald moment zelfs 220, en het administratief personeel telt 470 eenheden.⁹ De verpleegsters zijn – zeker in het begin van de oorlog – voornamelijk afkomstig uit het buitenland, vooral uit Groot-Brittannië, maar ook uit Amerika, Canada, Australië, Cyprus, Zwitserland en Denemarken. De verpleegstersopleiding staat op dat moment in België immers nog in haar kinderschoenen en doordat de Duitsers de grenzen van het bezette land vrijwel volledig hebben afgesloten, blijkt het ook zeer moeilijk om verpleegsters uit Brussel naar De Panne te krijgen. Het is overigens altijd een Britse verpleegster die de functie van hoofdverpleegster of 'matron' uitoefent. Jane de Launoy, een van de twee Belgische verpleegsters die gedurende de hele oorlog in L'Océan werkt¹⁰ en nadien haar dagboeknotities publiceert, merkt al enkele dagen na de opening van het hospitaal op dat het op Britse leest geschoeide reglement draconisch is.¹¹

Omdat het in de beginperiode van L'Océan zeer moeilijk is om Belgische verpleegsters te rekruteren, opent het Belgische Rode Kruis in 1915 een verpleegstersschool in Londen. King Albert's Hospital n° 1 is een algemeen hospitaal, waaraan – onder leiding van de Belgische chirurg dokter Jacobs – jonge vrouwen een stoomcursus verpleegkunde kunnen volgen. De leerling-verpleegsters zijn vaak dochters of echtgenoten van vluchtelingen in Groot-Brittannië of

3 Dokter Antoine Depage (1862-1925) is tussen november 1912 en januari 1913 verantwoordelijk voor een van vier volledig ingerichte mobiele medische posten die het Belgische Rode Kruis naar de Eerste Balkanoorlog stuurt. Daar doet hij veel ervaring op in oorlogschirurgie en komt hij tot het besef dat hospitalen dicht bij de frontlijn moeten liggen. Begin augustus 1914 wordt hij voorzitter van het pas opgerichte medisch comité van het Belgische Rode Kruis, dat zorgt voor de oprichting van hospitalen en medische posten in de Brusselse agglomeratie. Hij wordt ook verantwoordelijk voor het hospitaal dat in het Koninklijk Paleis in Brussel wordt geïnstalleerd. Eind oktober 1914 verlaat hij Brussel om in Calais twee hospitalen op te richten.

4 Sinds midden oktober 1914 verblijft de koninklijke familie in vier villa's in De Panne.

5 Majoor Gordon is verbindingsofficier bij de Britse koning George V.

6 Algemeen Rijksarchief (verder ARA), Archief van het Belgische Rode Kruis tijdens de Eerste Wereldoorlog (verder ABRK), inv. nr. 5, Processen-verbaal van de vergaderingen van het directiecomité 1914-1918, 28 februari 1919 (verder Processen-verbaal), 24 januari 1915; 10 februari 1915; 21 februari 1915; 7 maart 1915; 20 juni 1916.

7 In het hospitaal zijn er gemiddeld 5 à 600 gewonden in behandeling, waardoor het mogelijk is de dagprijs voor het onderhoud van een gewonde tot 4 BEF te beperken.

8 Verpleegsters ontvangen 5 BEF per dag indien ze noch logies noch eten krijgen, 2,50 BEF indien ze wel eten maar geen logies krijgen en 1 BEF indien ze logies en eten krijgen. ARA, ABRK, inv. nr. 5, Processen-verbaal, 28 april 1915.

9 Er is geen personeelsregister van L'Océan bewaard.

10 De tweede is Kate Schandeleer.

11 A. Gysel (vert.), *Oorlogsverpleegsters in bevolen dienst 1914-1918 van Jane de Launoy* (Gent 2000) 68. Zo mogen de verpleegsters niet op een bed gaan zitten, moeten ze de gewonden met hun nummer aanspreken en zijn gesprekken met bezoekers verboden.

van militairen die hun gezin naar Groot-Brittannië hebben geëvacueerd. In totaal volgen 150 Belgische leerling-verpleegsters een cursus.

De medische diensten van het hospitaal

Er zijn in totaal vijftien medische diensten in L'Océan: de onthaaldienst, de chirurgische diensten (verspreid over vijf paviljoenen, vanaf mei 1916 verdeeld over negen gespecialiseerde diensten), de diensten neurologie, mondheekunde, radiologie, fotografie en statistiek, de dienst voor besmettelijke zieken, de consultatiedienst, de infirmerie, de sterilisatiedienst, het laboratorium, de apotheek, het atelier voor de fabricatie van chirurgische instrumenten en het atelier voor de fabricatie van kunstledematen. We beperken ons hier tot een bespreking van de voornaamste diensten.¹²

De onthaaldienst bevat een zaal met 30 bedden, een radiografische installatie, twee operatiezalen (één met drie operatietafels voor courante operaties, één met een operatietafel voor het radiologisch onderzoek van vreemde voorwerpen in het lichaam), een sterilisatiezaal, een kapsalon, een keuken, een linnenzaal en wachtzalen voor de geneesheren, de verpleegsters en de brancardiers. In dit onthaalpaviljoen wordt de dienst verzekerd door zeven ploegen, telkens bestaande uit een chirurg-diensthooft en twee adjuncten. Iedere ploeg is één dag op de week van dienst. In de zaal voor de gewonden zijn er overdag vier verpleegsters en acht brancardiers, 's nachts respectievelijk twee en zes. De brancardiers – religieuzen en onderwijzers die vrijgesteld zijn van militaire dienst – staan in voor het transport van de gewonden en voor het onderhoud van de lokalen. Wanneer de gewonden overdag in het paviljoen toekomen, worden zij – na een toilet (knippen van de haren en ontsmetten van de kleren), een preventieve inspuiting tegen tetanus en een eventuele radiografie – zo vlug mogelijk

12 Voor een meer gedetailleerd overzicht van de medische diensten: A. Depage, 'L'ambulance de L'Océan à La Panne. Sa fondation, son évolution, son organisation', in: A. Depage (red.), *Ambulance de 'L'Océan' La Panne. Fascicule I* (Parijs 1917) 14–41.

In het onthaalpaviljoen van L'Océan in De Panne gebeurt de eerste opvang van de gewonden. Archief Belgische Rode Kruis, Brussel.

naar één van andere paviljoenen van het hospitaal of naar een operatiezaal gebracht. Bij aankomst 's nachts worden ze ofwel meteen naar één van de beide operatiezalen van het paviljoen gebracht, ofwel tot 's morgens in het onthaal-paviljoen gehospitaliseerd. Gewonden die in shock toekomen, worden in elektrisch verwarmde bedden geplaatst. Ze krijgen een aangepaste behandeling en worden slechts naar een ander paviljoen getransporteerd als zij niet langer in shock zijn.

Na de eerste opvang in het onthaalpaviljoen worden de gewonden verspreid over vijf paviljoenen. Het centraal paviljoen telt 200 bedden, gemakkelijk uitbreidbaar tot 250. Op het gelijkvloers bevinden zich de burelen van de directie, de refter van de geneesheren en verpleegsters, twee operatiezalen met een wachtzaal en het sterilisatielokaal. Op de eerste verdieping is er voor de gewonden een groot salon met zicht op zee en bevindt zich eveneens het bureau van de hoofdverpleegster. Op de verdiepingen een tot en met vier bevinden zich de gewonden. De kamers bevatten maximaal zes personen. Op iedere verdieping is er een bureau voor de geneesheren en een voor de verpleegsters, een dienstkeuken, een badkamer en verschillende wc's. De vijfde verdieping is voorbehouden voor het verblijf van (een deel van) de verpleegsters. Het Brits paviljoen bevat twee zalen met telkens 50 bedden. Het heeft geen operatiezaal: de gewonden die zich hier bevinden, worden geopereerd in een van de operatiezalen van het centraal paviljoen.

Na de eerste opvang in het onthaalpaviljoen worden de gewonden verspreid over vijf paviljoenen

Het Everymanpaviljoen heeft twee zalen met telkens 120 bedden. De operatiezaal bevindt zich tussen deze beide zalen. Het paviljoen Albert-Elisabeth bevat de zalen Leopold en Charles-Theodoor, met elk 120 bedden, en de conferentiezaal Marie-José, die indien nodig vlug kan veranderd worden in een zaal met 60 bedden. Er zijn twee operatiezalen. Het Amerikaans paviljoen ten slotte bevat zalen voor fysiotherapie, voor gewonde vrouwen en kinderen (met 30 bedden) en voor oogheelkunde (met een operatiezaal en eveneens 30 bedden). Daarnaast zijn er drie kleinere consultatiezalen, speciaal opgezet voor militairen die in hun legereenheid geen mogelijkheid zien om zich op fatsoenlijke wijze te laten verzorgen. Er zijn drie soorten consultaties: voor geslachtsziekten en aandoeningen van de urinewegen, voor aandoeningen van neus, keel en oren, en voor oogziekten. Tot mei 1916 worden de gewonden ondergebracht in deze vijf paviljoenen zonder onderscheid te maken tussen de aard van de wonden. Vanaf dan wordt gewerkt met negen gespecialiseerde chirurgische diensten, waarbij elke dienst verantwoordelijk is voor een specifiek soort verwonding.

Naast deze chirurgische diensten vermelden we nog de diensten voor radiologie, neurologie en mondheelkunde. De dienst radiologie is geïnstalleerd in het ontvangstlokaal en neemt drie lokalen in: een zaal voor radiografieën, een donkere kamer en een bureau voor het diensthoofd, waarin alle gemaakte radiografieën worden bewaard. De radiografiezaal is uitgerust met de meest moderne apparatuur.¹³

13 In augustus 1915 komt de winnares van de Nobelprijzen voor Fysica en Chemie en radiologie-experte Marie Curie er op bezoek.

De vooruitgang die het hospitaal boekt op het gebied van de verzorging van oorlogswonden heeft grote invloed op de geallieerde legers

De dienst neurologie bestaat uit een diagnosekabinet en een zaal voor fysiotherapie, gesitueerd in het Amerikaans paviljoen. De dienst beschikt niet over een operatiezaal. De gewonden met een neurologische aandoening worden ofwel in het centraal paviljoen (aandoeningen van het centraal zenuwstelsel) ofwel in het paviljoen Albert-Elisabeth (aandoeningen van het perifere zenuwstelsel) gehospitaliseerd. Deze dienst wordt begin 1916 in L'Océan geïnstalleerd, voordien is het hospitaal verplicht om gewonden met neurologische klachten naar de achterste linies te evacueren en de noodzakelijke interventies aan anderen over te laten. De dienst mondheekunde is speciaal opgericht voor de gewonden en het personeel van het hospitaal, maar ook militairen kunnen zich hier laten verzorgen. Oorspronkelijk is deze dienst gehuisvest in een villa, maar door het groeiend aantal patiënten moet hiervoor een afzonderlijk paviljoen worden voorzien. De dienst bevat drie tandarts kabinetten en een laboratorium dat volledig is uitgerust voor het maken van tandprothesen.

Bij de medische diensten worden ook nog twee ateliers gerekend, omdat ze een rechtstreekse bijdrage leveren tot de behandeling van de gewonden: een voor de fabricatie van chirurgische instrumenten en een voor de fabricatie van kunstledematen. Het eerste bevat een atelier en een smidse. Het wordt al zeer vroeg in de oorlog – op 21 februari 1915 – opgericht.¹⁴ De bedoeling van dit atelier is tweevoudig: de noodzakelijke instrumenten en apparaten voor het hospitaal fabriceren en het onderhoud van de courant gebruikte instrumenten verzekeren. Ook andere hospitalen kunnen hier hun chirurgische instrumenten laten herstellen. Het eveneens in 1915 opgerichte atelier voor de fabricatie van kunstledematen heeft vooral als doel om te experimenteren met een door dokter Depage uitgedacht prototype en dit ook effectief te realiseren. Het is een prothese die een toenemende verzwakking van de spieren en een verdere fysieke vervorming tegengaat. Het gaat over een licht en goed gevormd model, gemaakt uit hout. Het patent erop wordt in juni 1917 door dokter Depage ter beschikking van het Belgische Rode Kruis gesteld.

De medische vooruitgang in L'Océan

Vanaf de zomer van 1915 worden in L'Océan wekelijks op zaterdag conferenties ingericht voor alle frontgeneesheren. Hier worden de nieuwste ideeën en de laatste bevindingen inzake oorlogschirurgie, geneeskunde en hygiëne besproken. De vooruitgang die het hospitaal boekt op het gebied van de verzorging van oorlogswonden heeft grote invloed op de geallieerde legers. Het grootste probleem is gasgangreen, dat onvermijdelijk leidt tot amputatie van het getroffen lidmaat.¹⁵ Tegen gasgangreen wordt de methode Carrel-Dakin gebruikt, een ontsmetting met een oplossing van natriumhypochloriet.¹⁶ Na vele pogingen wordt deze methode op punt gesteld door de Franse arts Alexis Carrel – in 1912 winnaar van de Nobelprijs voor Geneeskunde – en de Britse arts Henry Dakin, die Carrel in zijn laboratorium in Compiègne komt assisteren. In maart 1915 licht Carrel de methode aan dokter Depage toe, en deze beveelt de techniek onmid-

14 ARA, ABRK, inv. nr. 5, Processen-verbaal, 21 februari 1915.

15 Gasgangreen (of koudvuur) is een bacteriële infectie van de spieren. De bacteriën vormen gifstoffen die de spieren en andere levende weefsels beschadigen. Tijdens de Eerste Wereldoorlog komt dit zeer vaak voor, door de combinatie van ernstige verwondingen – vooral schotwonden – met besmetting via de bodem.

16 Dit is een van de meest gebruikte en doeltreffendste ontsmettingsmiddelen, die nog tot het eind van de twintigste eeuw frequent wordt gebruikt (de laatste jaren neemt het gebruik ervan af vanwege het soms irriterend effect van chloor).

dellijk aan voor de gewonden in L'Océan. Vanaf september 1915 wordt de methode 'op proef' toegepast in het hospitaal. Omdat de techniek uitstekend werkt, wordt ze vanaf 1 juni 1916 systematisch toegepast bij alle gewonden in L'Océan.¹⁷

'De laatste dagen gebeuren veel bloedtransfusies. Edmond, de brancardier die opdient in de eetzaal is bloedgever. Hij redt een Brit met een verbrijzelde dij en komt bleekjes binnen. Arthur ook... Andere gevers volgen. Het is prachtig en indrukwekkend te zien hoe de bloeddruk van nul bij de aanvang traag begint te stijgen. 'Mijn Brit is gered!' zegt Edmond trots...'

In het hospitaal worden gaandeweg ook meer bloedtransfusies uitgevoerd, een techniek die op dat moment nog in haar kinderschoenen staat. Vanaf 1915 boeken dokter Carl Jansen en dokter Georges Debaisieux uitstekende resultaten met de transfusie van bloed waaraan citraat is toegevoegd om het te kunnen bewaren zonder dat het stolt.¹⁸ Daardoor wordt het mogelijk om het bloed van de donor pas na verloop van tijd aan de ontvanger toe te dienen. Toch blijven de transfusies in L'Océan nog voornamelijk rechtstreeks van de arm van de gever naar de ontvanger gebeuren. Jane de Launoy noteert hierover op 24 juli 1917 in haar dagboek: 'De laatste dagen gebeuren veel bloedtransfusies. Edmond, de brancardier die opdient in de eetzaal is bloedgever. Hij redt een Brit met een verbrijzelde dij en komt bleekjes binnen. Arthur ook... Andere gevers volgen. Het is prachtig en indrukwekkend te zien hoe de bloeddruk van nul bij de aanvang traag begint te stijgen. "Mijn Brit is gered!" zegt Edmond trots. Merkwaardig hoe alle bloedgevers het bezittelijk voornaamwoord gebruiken bij de gewonde die ze redden en er zich zorgen over maken met een aan moederliefde verwant gevoel. Een nieuw element in de mannelijke psychologie. Van ons, vrouwen, willen ze geen bloed! Verschillende hebben zich al aangeboden... jammer!¹⁹

Landen als Frankrijk, Groot-Brittannië, de Verenigde Staten, Japan, Italië en Servië sturen medische missies naar L'Océan om er de gebruikte technieken te bestuderen. Door de aanwezigheid van talrijke universiteitsprofessoren wordt ook een medische faculteit gesticht. Daarbij is het de bedoeling dat studenten, die bij het uitbreken van de oorlog in het derde doctoraat geneeskunde zitten, voor een

17 De nieuwe methode wordt uitvoerig bestudeerd in de vier wetenschappelijke werken, die tijdens en meteen na de oorlog over de medische onderzoeken van het hospitaal worden gepubliceerd. Niet minder dan 20 van de 52 gepubliceerde artikels besteden er aandacht aan. In zijn scriptie over de geneeskunde aan het Belgisch front tijdens de Eerste Wereldoorlog brengt Pierre Pien de inhoud van deze artikels in kaart. P. Pien, *La médecine sur le front belge durant la Première Guerre mondiale. Progrès médicaux et monde médical en guerre* (Louvain-la-Neuve 2005) 60–75.

18 Een ontdekking die op 27 maart 1914 in Brussel voor het eerst wordt toegepast door dokter Albert Hustin.

19 Gysel, *Oorlogsverpleegsters*, 203–204.

centrale jury examens afleggen en hun diploma behalen. In de tweede helft van 1917 worden lessen en praktische oefeningen gegeven, begin 1918 leggen 18 kandidaat-geneesheren examens af.

De ondersteunende diensten

In L'Océan bevinden zich ook elf ondersteunende diensten: de directie en administratie, de bewakingsdienst, de voedingsdienst, de linnen- en wasdienst, de ontsmettings-, matrasonderhoud- en kledingsdienst, de garage, de technische dienst, de brandweer, de erediensten, de recreatie- en ontspanningsdiensten en de boerderij. Net zoals bij de medische diensten beperken we ons hier tot een bespreking van de voornaamste.²⁰

De voedingsdienst bevat twee afdelingen: de keuken en de bevoorradingsdienst. De keuken is afgestemd op 1.200 personen. Er is een groot fornuis op kolen met acht platen, een reeks stoomtoestellen en ook een aardappelschilmachine. De gewonden krijgen vier maaltijden per dag: ontbijt om 7 uur, lunch om 11 uur, vieruurtje om 15 uur en avondeten om 18 uur. De bevoorradingsdienst bestaat uit een magazijn (niet-bederfelijke eetwaren worden regelmatig aangekocht met een daarvoor speciaal bestemd budget van het Belgische Rode Kruis, bederfelijke worden aangekocht in de hallen van Parijs²¹ of geleverd door de boerderij van L'Océan), een beenhouwerij en een bureau dat zorgt voor de aankopen.

De linnendienst beschikt over een hoeveelheid linnen die ruim aan alle behoeften van het hospitaal voldoet. Aan deze dienst is een naaiatelier toegevoegd. De wasdienst zorgt voor het sorteren, weken, wassen en strijken van het linnen.

De garage is uitgerust om 65 auto's, ziekenwagens en vrachtwagens te plaatsen. Er is een reparatieatelier en een magazijn met wisselstukken. Alle herstellingen kunnen meteen worden uitgevoerd en de dienst wordt dag en nacht verzekerd, waardoor de wagens steeds klaar zijn om uit te rijden.

De technische dienst is belast met het algemeen onderhoud van de gebouwen, de apparaten, het materiaal en de machines, en met het opstellen en uitvoeren van plannen voor eventueel nog op te richten constructies. Deze dienst bestaat uit verschillende afdelingen: de verwarmingsinstallaties (verspreid over zes lokalen), het technisch magazijn, de werkplaatsen van elektriciens, mechaniciens, schrijnwerkers, metselaars, schilders en glazenmakers, en de dienst voor wegen en tuinen.

De erediensten kunnen worden bijgewoond in zowel een katholieke als een protestantse kapel. De katholieke kapel wordt in aanwezigheid van koningin Elisabeth ingewijd op 29 augustus 1915 en biedt plaats aan 500 personen. De protestantse kapel wordt opgericht dankzij de financiële steun van een Britse protestantse dame, die hiermee haar gesneuvelde zoon wil gedenken. De oprichting komt tegemoet aan de wens van de talrijke Britse verpleegsters, die meestal protestants zijn.

De recreatie- en ontspanningsdiensten zorgen ervoor dat in het hospitaal genoeg mogelijkheden tot recreatie en ontspanning voorhanden zijn. Zo beschikken de verpleegsters over een eigen home 'La Cloche' en worden er muzikale en literaire activiteiten voor hen georganiseerd. Voor de gewonden wordt een bibliotheek ingericht, die in 1917 ongeveer 3.000 boeken bevat. De belangrijkste realisatie is de zaal Emile Verhaeren, een feestzaal voor 1.000 personen.²² De gewonden kunnen hier regelmatig genieten van concerten, conferenties, film- en theatervoorstellingen.

20 Voor een meer gedetailleerd overzicht van de ondersteunende diensten: Depage, 'L'ambulance', 42-57.

21 Een personeelslid staat in voor de aankoop en voor het vervoer tussen Parijs en De Panne.

22 Geopend op 5 januari 1917. De dichter en schrijver Emile Verhaeren is op 4 augustus 1915 in het hospitaal te gast. Zijn uitvaartplechtigheid vindt op 2 december 1916 in L'Océan plaats.

De boerderij is gesitueerd in De Moeren, op ongeveer 5 km van het hospitaal, met 50 hectare grond en 40 hectare weiden. Er zijn 600 kippen en eenden, 80 melkkoeien, 50 varkens, vier paarden (voor de bewerking van de grond) en twee stieren. De boerderij levert aardappelen, melk, boter en eieren aan het hospitaal.

De evacuatie

Midden 1917 ontluchten steeds meer burgers De Panne en vertrekt ook de koninklijke familie naar De Moeren.²³ De Duitse bombardementen en beschietingen nemen toe en De Panne wordt steeds onveilig. Het Rode Kruisembleem biedt bovendien niet langer bescherming voor L'Océan. Op 11 september 1917 loopt het hospitaal in De Panne ongeveer leeg (er blijven nog 20 verpleegsters over) en verhuist het bijna volledig naar Vinkem. Naar aanleiding van de Duitse vorderingen bij het offensief van maart 1918 beslist de legerleiding om de capaciteit te reduceren van 1.200 bedden naar een medische post. Dokter Depage is het met deze beslissing niet eens, maar wordt toch verplicht ze uit te voeren. Hij ontmantelt slechts een aantal paviljoenen, zonder in feite de capaciteit van het hospitaal te verminderen. Dat blijkt ook nodig: zo komen er op 18 maart 1918 op 24 uur 350 gewonden aan. Op 31 maart wordt het hospitaal geëvacueerd, op 9 april komen er opnieuw 200 gewonden aan. Op 3 juni 1918 komt dan het bevel om alle gewonden en het personeel naar L'Océan in Vinkem over te brengen. Nog één dokter en vijf verpleegsters blijven over. Marie Elisabeth Belpaire, 'de moeder van de Vlaamse Beweging' die de hele oorlog in De Panne verblijft, noteert: 'De Océan liet een leemte achter in ons leven. Wij waren zoo gewoon deel te nemen in al wat er omging. Het was een centrum van verkeer en leven dat verdween.'²⁴

Op 11 augustus 1918 is er echter sprake van om het hospitaal weer als vroeger in te richten. In Vinkem blijken gewonden en medisch personeel immers niet langer veilig en het wordt toch verkieslijker geacht om gewonden op Belgische bodem te verplegen in plaats van hen naar het Rode Kruishospitaal in Mortain (Normandië) over te brengen. Nochtans zijn er in De Panne op 25 september 1918 nog steeds maar één dokter en vijf verpleegsters aanwezig, maar er staan wel 1.800 lege bedden klaar. Tegen eind september 1918 is L'Océan opnieuw operationeel. Op 28 september komen de eerste gewonden van het eindoffensief aan. Tot midden oktober blijft het in L'Océan uiterst druk, pas op 16 oktober vallen de laatste granaten op De Panne en ligt het hospitaal niet langer in het bereik van de vijandelijke artillerie. Ook na het eindoffensief blijft L'Océan verder functioneren.²⁵ Pas op 15 oktober 1919 sluit het hospitaal definitief de deuren.²⁶

De sterftcijfers van L'Océan De Panne

We willen ook een beeld geven van wie er in het hospitaal is verpleegd, maar omdat hiervan geen volledig overzicht beschikbaar is, spitsen we ons toe op de overledenen in het hospitaal. Daarbij onderzoeken we of de vaak geciteerde bewering van dokter Depage klopt dat door het toepassen van vooruitstrevende medische methoden het sterftcijfer in L'Océan tijdens de oorlog slechts 5 procent bedraagt.²⁷ We hebben hiervoor de overlijdensakten van de gemeente De Panne geïnventariseerd.²⁸ Uit dit onderzoek – dat nog nooit eerder is gebeurd – blijkt dat er tussen 1915 en 1919 2.027 militairen en burgers zijn overleden in De Panne (1.094 Belgische en 739 buitenlandse militairen, 188 burgers en 6 personen waarvan het statuut onbekend is). Dit cijfer moeten we vergelijken met het totaal aantal verpleegden. Inspecteur-generaal Léopold Mélis van de medische dienst van het leger schrijft dat er in De Panne 19.375 Belgische militairen zijn verpleegd, maar daarin zijn buitenlandse militairen en burgers niet opgenomen.²⁹ Verpleegster Jane de Launoy vermeldt in haar dagboek dat er in

23 De koninklijke familie verblijft er in de kasteelhoeve Sinte-Flora, tussen Adinkerke en Houtem. Op 31 juli 1918 komt ze terug naar De Panne.

24 M.E. Belpaire, *Gestalten in 't verleden* (Brugge 1947) 346–347.

25 Volgens onze telling worden er eind december 1918 nog altijd 1.211 gewonden verpleegd. ARA, Archief van het medisch comité van het Belgische Rode Kruis (verder AMCBRK), inv. nr. 99, Lijsten van in Belgische militaire hospitalen verpleegde militairen 1918–1919 (verder Lijsten), 20 december 1918.

26 L'Océan wordt na de oorlog opnieuw een hotel en een vakantiehoeve, doet ook tijdens de Tweede Wereldoorlog dienst als hospitaal, en wordt uiteindelijk in 1961 gesloopt. Twee gedenkplaten – één voor koningin Elisabeth (Zeedijk 70–74) en één voor dokter Depage (Depagelaan 13) – herinneren nu in De Panne nog aan de plaats waar het hospitaal heeft gestaan.

27 In een mededeling aan de Belgische Vereniging voor Chirurgie.

28 Dienst Burgerlijke Stand De Panne, Akten burgerlijke stand De Panne, 1915–1919.

29 L. Mélis, *Contribution à l'Histoire du Service de Santé de l'Armée au cours de la guerre 1914–1918* (Brussel 1932) 509.

De Panne en Vinkem 36.000 gewonden zijn verpleegd.³⁰ Op basis van een extrapolatie van de cijfers van Mélis (67,24 procent gehospitaliseerde militairen in De Panne, 32,76 procent in Vinkem) wordt dan geschat dat er in De Panne 4.831 buitenlandse militairen en burgers zijn verpleegd. Dit brengt het totaal op 24.206, van wie er 2.027 sneuvelen. Dit betekent dus een sterftecijfer in De Panne van 8,37 procent, een stuk hoger dan de algemeen aangenomen 5 procent.³¹

'De Océan liet een leemte achter in ons leven. Wij waren zoo gewoon deel te nemen in al wat er omging. Het was een centrum van verkeer en leven dat verdween.'

L'Océan in Vinkem

Omdat zoals eerder opgemerkt De Panne in 1917 steeds zwaarder onder vuur komt te liggen, beslist het Rode Kruis om een nieuw hospitaal op te richten op het oefenterrein van Vinkem³², een groot braakliggend terrein van 32 hectare op 14 km van het front. Dokter Depage tekent het plan op basis van de ervaring die hij in de jaren voordien heeft opgedaan. In Vinkem heeft hij het grote voordeel dat het hospitaal kan opgericht worden op een volledig onbebouwde plek, waar voor de oorlog niets dan landbouwgrond was. Zijn plan moet dus geen rekening houden met al bestaande constructies. Bijkomend voordeel is dat het terrein tussen een belangrijke weg en een spoorwegemplacement ligt, nabij het gehucht Elzentap. Dat is zeer bevorderlijk voor zowel de aanvoer van gewonden als de evacuatie naar de achterste linies.

In afwachting van de voltooiing wordt in de onmiddellijke nabijheid van het terrein eerst nog een hospitaal opgericht, bestaande uit tenten die zich in het magazijn van het Belgische Rode Kruis in Calais bevinden. Er zijn 240 bedden voor gewonden en vier operatietafels. Dit voorlopig hospitaal functioneert van mei tot september 1917, wanneer het nieuw hospitaal in dienst wordt genomen. De capaciteit van het hospitaal bedraagt 2.400 bedden, uitbreidbaar tot 3.000.

Centraal in Vinkem staat een bakstenen paviljoen van 1 hectare. Dit bevat een ontvangstpaviljoen, een zaal voor radiografieën, vier operatiezalen (elk met vier tafels) en een gespecialiseerde chirurgische dienst voor zeer ernstige gevallen. Aan beide zijden van dit centraal gebouw bevindt zich telkens een lange vleugel van 400 meter, die van west naar oost loopt, parallel met de steenweg die aan één zijde de gewonden aanvoert. Aan de andere zijde bevindt zich het spoorwegemplacement, bedoeld om herstelde gewonden af te voeren. De as van elke vleugel bestaat uit een rij paviljoenen die aan elkaar gebouwd zijn en één lange gang vormen. Aan de ene helft van deze gang, langs de kant van de steenweg, bevinden zich wachtzalen en ook kamers voor de verpleegsters. De andere helft, aan de spoorwegzijde, dient als doorgang en bij plaatsgebrek ook als zaal voor gewonden. De gang geeft uit op de paviljoenen voor gewonden, 40 per vleugel, elk met 30 bedden. Iedere vleugel is onderverdeeld in twee gespecialiseerde chirurgische eenheden volgens de aard van de verwondingen. Er zijn acht verbandzalen, die zo nodig omgebouwd kunnen worden tot

30 Gysel, *Oorlogsverpleegsters*, 16.

31 Alle overledenen zijn op basis van de overlijdensakten door ons in een databank geïnventariseerd en vormen een unieke bron van informatie over de personen die in het hospitaal verpleegd zijn en het niet overleefd hebben. In deze databank hebben we volgende gegevens genoteerd: naam, statuut, regiment, nationaliteit, geboorte- en woonplaats, geboorte- en overlijdensdatum. Voor 1915 is ook informatie over de aard en oorzaak van de verwondingen en over de verblijfsduur van de overledenen beschikbaar. Voor een meer gedetailleerd profiel van de overledenen in De Panne op basis van gegevens uit de databank: De Munck, 'L'Océan', 96-98.

32 Vinkem is nu onder de naam Beauvoorde een deelgemeente van Veurne.

operatiezalen met vier tafels. Er is eveneens een atelier voor de fabricatie van kunstledematen. Naast deze medische diensten beschikt het hospitaal van Vinkem, net als dat van De Panne, over verschillende ondersteunende diensten. Zo is er een zagerij, een boerderij en een feestzaal.

Het eindoffensief van 1918

In maart 1918 beslist de legerleiding dat Vinkem nog maximaal 250 bedden mag behouden. Ook hier slaagt Depage erin om de capaciteit van het hospitaal grotendeels te behouden. Op 3 juni 1918 volgt het bevel om alle gewonden en het personeel van De Panne naar Vinkem over te brengen. Bij het eindoffensief van de geallieerden vanaf 28 september 1918 blijkt dat de hospitaalcapaciteit van Vinkem grotendeels intact is: er zijn 1.500 bedden beschikbaar, met het ontvangstpaviljoen erbij 2.000. Op de eerste dag van het offensief worden er 945 gewonde militairen binnengebracht (600 op 10 uur, of één per minuut!), op 3 oktober liggen er 1.271. De dienst radiologie werkt dag en nacht, alle operatiezalen zijn bezet, de operaties volgen elkaar in dol ritme op, ook de gangen worden gebruikt voor de opvang van gewonden, terwijl er bijna geen personeel is.

Tijdens het eindoffensief in 1918 bezoeken koningin Elisabeth en dokter Depage de gewonden in L'Océan in Vinkem. Archief Belgische Rode Kruis, Brussel.

Het eindoffensief is de ultieme test voor het uitgewerkte systeem van medische opvang en evacuatie: voor het eerst wordt dit systeem op proef gesteld tijdens een militair offensief in een volledig verwoest frontgebied. De militaire overheid heeft haar gereduceerde hospitaalcapaciteit nog niet helemaal kunnen herstellen, waardoor die capaciteit vlug dichtslibt. Vinkem, en ook De Panne, komen hierdoor in de eerste fase van het eindoffensief onder druk te staan en hebben moeite om de massale toevoer van gewonden op te vangen. De transportproblemen zijn immens: brancardiers moeten soms kilometers met immobiele gewonden stappen doorheen een totaal vernield landschap. Wanneer op 14 oktober 1918 de tweede fase van het eindoffensief ingaat, is de totale opvangcapaciteit gevoelig uitgebreid. Het Rode Kruis beschikt ook over de nodige transportmiddelen om de snel oprukkende troepen te volgen. Ook na de wapenstilstand worden in Vinkem gewonden opgevangen.³³ Net zoals L'Océan in De Panne, sluit het hospitaal van Vinkem pas op 15 oktober 1919 de deuren.³⁴

- 33 Volgens onze telling worden er eind december 1918 nog 528 personen verpleegd. ARA, AMCBRK, inv. nr. 99, Lijsten, 20 december 1918.
- 34 Het hospitaal van Vinkem wordt dan gedurende zes maanden ter beschikking gesteld van het Nationaal Werk voor Kinderwelzijn, daarna worden de paviljoenen en het materiaal verkocht. Nu is er nog een gedenksteen van de provincie West-Vlaanderen die herinnert aan het hospitaal (Joe Englishstraat). Daarnaast heeft de Vlaamse Toeristenbond een heldenhuldekruis opgericht voor Joe English (Joe Englishstraat 2), die op 31 augustus 1918 in het hospitaal is overleden.

De sterftcijfers van L'Océan Vinkem

Om een beeld te krijgen van wie in het hospitaal is verpleegd, moeten we ons ook hier – bij gebrek aan bronnen over het totaal aantal verpleegden – concentreren op de overledenen. Via een inventarisatie van de overlijdensakten van Vinkem³⁵ blijkt dat er in het hospitaal 426 militairen en burgers zijn overleden. Dit cijfer vergelijken we opnieuw met het totaal aantal verpleegden. Mélis stelt dat er in Vinkem 9.440 Belgische militairen zijn verpleegd, maar hierbij moeten dus nog buitenlandse militairen en burgers worden geteld. Op basis van dezelfde berekening als voor De Panne, schatten we dat het hier gaat over 2.354 personen. Dit brengt het totaal aantal op 11.794, van wie er dus 426 sneuvelen. Dit betekent dat het sterftcijfer in Vinkem 3,61 procent bedraagt, een opvallend laag cijfer. We zien hiervoor twee verklaringen: enerzijds de vaststelling dat een aantal zwaargewonden van het eindoffensief door de transportproblemen Vinkem niet meer bereiken, anderzijds de efficiënte behandeling van de gehospitaliseerde gewonden.³⁶

Daarbij mogen we niet uit het oog verliezen dat de oorlog zorgt voor een groot aantal menselijke 'proefkonijnen', waardoor een aantal technieken uitvoerig kunnen worden getest

Evaluatie van de werking van L'Océan

In beide hospitalen worden tijdens de oorlog 28.815 Belgische militairen verzorgd (op een totaal van 56.081 verzorgde militairen in de Belgische front-hospitalen³⁷, dus 51,38 procent). Met inbegrip van buitenlandse militairen en burgers worden in totaal 36.000 gewonden verpleegd. Door onderzoek van de overlijdensakten van De Panne en Vinkem hebben we kunnen berekenen dat het sterftcijfer 6,81 procent bedraagt, een stuk hoger dan de tot nu algemeen aanvaarde 5 procent. Er blijkt wel een significant verschil tussen de cijfers van De Panne en Vinkem, die respectievelijk 8,37 en 3,61 procent bedragen. Toch blijft het cijfer voor die tijd relatief laag.³⁸

Het lage sterftcijfer wordt gerealiseerd door het gebruik van nieuwe medische technieken. Zo wordt de Carrel-Dakinmethode op het gebied van de wondontsmetting in L'Océan voor het eerst op grote schaal toegepast. Daardoor worden heel wat amputaties vermeden. Ook inzake bloedtransfusie, radiologie en mondheilkunde – technieken die op dat moment in hun kinderschoenen staan – wordt grote vooruitgang geboekt. Daarbij mogen we niet uit het oog verliezen dat de oorlog zorgt voor een groot aantal menselijke 'proefkonijnen', waardoor een aantal technieken uitvoerig kunnen worden getest. Vier wetenschappelijke boeken, die kort na de oorlog werden gepubliceerd, bieden een mooie staalkaart van de gerealiseerde medische vooruitgang in L'Océan.³⁹

De medische vooruitgang wordt in de hand gewerkt door het groot aantal medische diensten, waardoor voor de verschillende verwondingen steeds een beroep kan worden gedaan op gespecialiseerde geneesheren. Het is de bedoeling om alle verwondingen in het hospitaal zelf te behandelen, waardoor vroegtijdige

35 Stadsarchief Veurne, Akten burgerlijke stand Vinkem, 1917–1919.

36 Ook hier hebben we alle overledenen in een databank geïnventariseerd, die unieke informatie bevat over de personen die in het hospitaal verpleegd zijn en het niet overleefd hebben. We hebben opnieuw volgende gegevens genoteerd: naam, statuut, regiment, nationaliteit, geboorte- en woonplaats, geboorte- en overlijdensdatum. Voor een meer gedetailleerd profiel van de overledenen in Vinkem op basis van gegevens uit de databank: De Munck, 'L'Océan', 108–109.

37 Mélis, *Contribution*, 508–509.

38 Ter vergelijking: de Nederlandse medisch historicus Leo van Bergen stelt dat het officiële sterftepercentage in de hospitalen aan het westelijk front ongeveer 8 procent bedraagt. L. van Bergen, "Wij mogen geen strijders zijn". Medische hulpverlening in de Eerste Wereldoorlog, in: H. Andriessen, M. Ros en P. Pierik (red.), *De Grote Oorlog. Kroniek 1914–1918. Deel 1* (Soesterberg 2002) 337.

39 Voor een overzicht, zie: P. Pien, *La médecine sur le front belge*, 60–75. Daarin verschijnen 52 artikels, gespreid over 1.207 pagina's.

evacuatie niet nodig is. Depage streeft ernaar om een autarkisch model van hospitaal uit te bouwen: een hospitaal dat volledig op zich staat en in zijn eigen behoeften kan voorzien. Daarom worden er ook ateliers voor de fabricatie van chirurgische instrumenten en van kunstledematen opgericht. Het duidelijkste voorbeeld van de nagestreefde autarkie is de oprichting van een eigen boerderij, waardoor L'Océan grotendeels zelfvoorzienend wordt inzake voedselbevoorrading.

Depage streeft ernaar om een autarkisch model van hospitaal uit te bouwen: een hospitaal dat volledig op zich staat en in zijn eigen behoeften kan voorzien. Daarom worden er ook ateliers voor de fabricatie van chirurgische instrumenten en van kunstledematen opgericht.

De autarkische werking van L'Océan is ondenkbaar zonder de fenomenale fondsenwerving die het Belgische Rode Kruis tijdens de oorlog voor zijn hospitalen realiseert. Het directiecomité zamelt niet minder dan 10.900.238 BEF⁴⁰ in en geeft hiervan 8.368.443 BEF⁴¹ uit. Het grootste deel van dit bedrag wordt besteed aan de hospitalen in De Panne en Vinkem. De steun uit het buitenland is van ongeziene aard: een Anglo-Belgisch comité schenkt 3.470.000 BEF, het Amerikaanse Rode Kruis 1.500.000, een comité in Nederland 1 miljoen. Samen met de opbrengst van de missie van Marie Depage in Amerika (700.000 BEF) en de inkomsten van een Argentijns comité (160.000 BEF) betekent dit dus dat minstens 6.830.000 BEF in het buitenland wordt ingezameld.⁴² Dokter Depage kan volledig vrij beschikken over deze buitenlandse fondsen en ondervindt geen hinder van de noodlijdende staatskas om de werking van zijn hospitalen te financieren.

Door de beschikbare buitenlandse fondsen kan dokter Depage meestal ongestoord zijn gang gaan om zijn soms megalomane plannen te realiseren. Hij slaagt erin het directiecomité van het Rode Kruis steeds aan zijn kant te krijgen. Daarentegen is inspecteur-generaal Léopold Mélis van de medische dienst van het leger sterk gebonden aan de militaire hiërarchie. Hij moet zijn beslissingen steeds voorleggen aan de minister van Oorlog. Daarbij wordt Mélis vaak teruggefloten door de minister, eerst Charles de Broqueville, vanaf 4 augustus 1917 luitenant-generaal Armand De Ceuninck. Mélis moet met lede ogen aanzien dat het Rode Kruis en dokter Depage veel soepeler kunnen werken dan de medische dienst van het leger.

Het succes van de Rode Kruishospitalen is voor een belangrijk deel te wijten aan de krachtige persoonlijkheid van dokter Depage.⁴³ Hij slaagt erin om zijn opvattingen over oorlogschirurgie in de praktijk om te zetten: gewonden moeten zo vlug en zo dicht mogelijk bij het front worden verzorgd. Door dit nieuw concept

40 Een actualisering op basis van de waarde van de Belgische frank na de Eerste Wereldoorlog leert dat dit vandaag overeenkomt met een bedrag van 13.448.344 euro.

41 Volgens dezelfde omrekening nu 10.324.701 euro.

42 De meeste cijfers zijn terug te vinden in de processen-verbaal van de vergaderingen van het directiecomité, de totalen in het rapport van 28 februari 1919. ARA, ABRK, inv. nr. 5, Processen-verbaal.

43 Volgens Mélis wordt de reputatie van Depage 'wereldwijd erkend'. Mélis, *Contribution*, 310.

A. Langley en B. Govaerts, *Kassa! Kassa! Reclame in de Eerste Wereldoorlog*, verschijnt in september 2013.

van vroegtijdige chirurgie kan Depage de overlevingskansen van de gewonden verhogen. Zijn koppige, dominante en eigengereide karakter brengt hem meermaals in conflict met de militaire autoriteiten en maakt hem niet altijd geliefd bij zijn personeel.⁴⁴

De krachtige persoonlijkheid van dokter Depage mag zeker niet uit het oog doen verliezen dat hij in L'Océan wordt omringd door een zeer sterk team van geneesheren. Velen ervan zijn bij het begin van de oorlog hoogleraar: dokter Albert Hustin, dokter René Sand en dokter Edgard Zunz in Brussel, dokter Pierre Nolf en dokter Léon Weekers in Luik, dokter Georges Debaisieux in Leuven en dokter Oswald Rubbrecht in Gent. Anderen, zoals radioloog en militaire arts Etienne Henrard, zijn gerenommeerde specialisten in hun vakgebied. Tijdens de oorlog krijgen zij van dokter Depage de ruimte om hun kennis en expertise verder te ontwikkelen. Ook de inbreng van buitenlandse specialisten, met Nobelprijs voor de Geneeskunde dokter Alexis Carrel als meest opvallende voorbeeld, betekent een opmerkelijke meerwaarde.

44 Jane de Launoy schrijft over hem: 'Hij is een machtig organisator, een chef waarvoor iedereen plooit of breekt. Hij geeft veel kritiek en dikwijls met reden.' Gysel, *Oorlogsverpleegsters*, 68.

Last but not least moet worden gewezen op de belangrijke rol van koningin Elisabeth. Eind november 1914 ligt zij aan de basis van de oprichting van L'Océan in De Panne. Zij is regelmatig aanwezig in De Panne (in Vinkem is dat minder het geval), maar is nooit op permanente basis actief als verpleegster. Ze heeft vooral een belangrijke invloed op het moreel van de gewonden: ze troost hen en spreekt hen moed in, stuurt bloemen en deelt fruit en chocolade uit. Ook de verpleegsters van L'Océan krijgen regelmatig attenties. De koningin spreekt ook regelmatig met dokter Depage en steunt hem onvoorwaardelijk, waardoor ze hem de nodige armslag geeft en tegelijkertijd zijn succes laat afstralen op de koninklijke familie. Ze speelt bovendien een grote rol bij het aantrekken van financiële middelen voor de werking van de hospitalen in De Panne en Vinkem. Het is dan ook niet verwonderlijk dat L'Océan tijdens de oorlog vaak 'het hospitaal van de koningin' wordt genoemd.

Beknopte bibliografie

- M.E. Belpaire, *Gestalten in 't verleden* (Brugge 1947).
- C. Bertouille (red.), *Antoine Depage. Chirurgien de guerre – Sénateur* (Brussel 2011).
- E.P. Bicknell, *With the Red Cross in Europe 1917–1922* (Washington 1938).
- B. Cornel, *Inventaris van het Conglomeraatarchief van het Belgische Rode Kruis tijdens de Eerste Wereldoorlog (1880–1914–1922 (1940))* (Brussel 2012).
- I. De Bruyne, *We zullen ze krijgen! Brancardiers aan het IJzerfront. 1914–1918* (Leuven 2007).
- J. De Moor, *Dokter Albert De Moor. Spoedarts in de Eerste Wereldoorlog* (Brugge 2012).
- L. De Munck, *De Grote Moeder in de Grote Oorlog. De hulpverlening van het Rode Kruis tijdens de Eerste Wereldoorlog* (Leper 2000).
- L. De Munck, 'Het Belgische Rode Kruis en de Eerste Wereldoorlog. Bronnenonderzoek en recent onderzoek', in: P.-A. Tallier en R. Boijen (red.), *België en de Eerste Wereldoorlog. Bronnen – Stand van onderzoek* (Brussel 2002) 191–210.
- L. De Munck en L. Vandeweyer, *Het hospitaal van de Koningin. Rode Kruis, L'Océan en De Panne 1914–1918* (De Panne 2012).
- A. Depage (red.), *Ambulance de 'L'Océan'. La Panne. (Parijs 1917–1919)* 4 vols.
- H. Depage, *La vie d'Antoine Depage. 1862–1925* (Brussel 1956).
- P. Falkenback, *Un amour plus fort que la Grande Guerre* (Rijsel 2010).
- A. Gysel (vert.), *Oorlogsverpleegsters in bevolen dienst 1914–1918 van Jane de Launoy* (Gent 2000).
- P. Janssens, *Belgische veldhospitalen tijdens de Eerste Wereldoorlog* (Brussel 2001).
- R. Lampaert (vert.), *Arts in de Grote Oorlog. Het oorlogsdagboek van dokter Paul De Backer* (Brugge 2009).
- P. Loodts en I. Masson-Loodts, *La Grande Guerre des soignants. Médecins, infirmières et brancardiers de 1914–1918* (Brussel 2008).
- Marie-José, *Albert et Elisabeth de Belgique. Mes parents* (Parijs 1971).
- J. Mathieu, 'De Eerste Wereldoorlog en zijn gevolgen', in: E. Evrard en J. Mathieu, *ASKLEPIOS onder de wapens. 500 jaar militaire geneeskunde in België* (Brussel 1997) 233–279.
- L. Mélis, *Contribution à l'Histoire du Service de Santé de l'Armée au cours de la guerre 1914–1918* (Brussel 1932).
- P. Pien, *La médecine sur le front belge durant la Première Guerre mondiale. Progrès médicaux et monde médical en guerre* (Louvain-la-Neuve 2005).
- L. Schepens en E. Vandewoude, *Albert & Elisabeth 1914–1918. Albums van de Koningin. Nota's van de Koning* (Brussel 1984).
- L. Ureel, *De kleine mens in de Grote Oorlog. Getuigenissen van twee generaties dorpsonderwijzers uit de frontstreek* (Tielt/Weesp 1984).
- L. van Bergen, 'Wij mogen geen strijders zijn'. Medische hulpverlening in de Eerste Wereldoorlog', in: H. Andriessen, M. Ros en P. Pierik (red.), *De Grote Oorlog. Kroniek 1914–1918. Deel 1* (Soesterberg 2002) 325–361.
- P. Vanleene, *Op naar de Grote Oorlog. Mairi, Elsie en de anderen in Flanders Fields* (Koksijde 2001).
- J. Van Schaick jr., *The Little Corner Never Conquered. The Story of the American Red Cross War Work for Belgium* (New York 1922).
- R. Van Tiggelen, *De eerste Wereldoorlog in België. Radiologie in 'Trench Coat'* (Brussel 2011).

Biografie Luc De Munck

Luc De Munck (*1956) is licentiaat politieke en sociale wetenschappen en licentiaat communicatiewetenschappen (KULeuven). Hij studeerde ook informatie- en bibliotheekwetenschappen aan de Universiteit Antwerpen en archivistiek en hedendaags documentbeheer aan de VUB. Tot 2012 was hij archivaris van Rode Kruis-Vlaanderen. Hij heeft vooral onderzoek verricht en gepubliceerd over de geschiedenis van het Rode Kruis, met bijzondere aandacht voor de Eerste Wereldoorlog.

A. Langley en B. Govaerts, *Kassa! Kassa! Reclame in de Eerste Wereldoorlog*, verschijnt in september 2013.

100 jaar
Grote
Oorlog:
een
erfgoed-
verhaal

Heemkunde Vlaanderen vzw

Huis De Zalm

Zoutwerf 5 » BE-2800 Mechelen

T +32 15 20 51 74 » F +32 15 20 54 23

info@heemkunde-vlaanderen.be » www.heemkunde-vlaanderen.be

Facebook: <http://www.facebook.com/heemkundevlaanderen>

Twitter: @HeemkundeVL

Met steun van de
Vlaamse overheid

